

ՀԱՅԿԱԳԵԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՄԱԽ

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL
REVIEW

ՊԵՅՐՈՒԹ, 2010

ՀԱԼԷՊԻ ԳԱՆՁԱՏԱՆ ՄՐԲԱԶԱՆ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՄԱՄՆԱՏՈՒՓԵՐԸ¹

ՎԱՐԴԻ ՔԷՇԻՇԵԱՆ
Vartyk@armenia.com

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

«Գրեցաւ ժողովրծու գրգունքս ի մեծահռչակ քաղաքս որ է Բերիայ որ կոչի Հալ[է]պ ընդ հովանեաւ Սբ. Ա[ստուա]ծածնին, ի թուականութե[ա]ն Հայոց ՉՃՀԸ (1429/1329)², ի նեղ եւ ի դառն ժամանակիս ի հայրայայտութե[ա]ն տ[եառ]ն Յակոբայ եւ ի թագաւորութե[ա]ն տղայ Լեւոնի որդի Աշին թագաւորի գրեցաւ ձեռամբ նուաստ եւ սուտանուն ք[ա]նի[ա]ն[ա]ն Ստեփանոսի. որք կարդայք կամ արիճակէք մեղաց թողութի[ւն] խնդրեցէք մեղաւորիս եւ Ա[ստուա]ծ մեզ եւ ձեզ ողորմեցի. ամէն...»³:

Ահա այն բանալի յիշատակարանը, զոր կը կարդանք 1329ին Հայէպ գրչագրուած Ժողովածու մատեանի 177րդ թերթին վրայ: Հայէպահայ գաղութի սկզբնաւորման առումով ամենամեծ կարեւորութիւն ունեցող այս ձեռագիրը կը վկայէ, թէ ԺԳ.-ԺԴ. դարերուն արդէն, Հալէպի մէջ կար կազմաւորուած հայ գաղութ, որ ունէր իր ինքնուրոյն եկեղեցին: Թէպէտ պատմական անուղղակի տուեալները կը վկայեն, շատ աւելի վաղ ժամանակներէն ո՛չ միայն Հալէպի, այլեւ շրջակայ գիւղերու եւ բերդերու մէջ կայք հաստատած հայ բնակչութեան գոյութեան մասին, սակայն վերոյիշեալ գրաւոր վկայութիւնը ամէնէն վաւերականն է:

Յայտնի է, որ Հալէպի հայկական գաղթօճախը կազմաւորուած է ԺԴ.-ԺԵ. դարերուն՝ հաւանաբար իբրեւ հետեւանք Արեւմուտք-Արեւելք ցամաքային առեւտուրի վերաշխուժացման⁴: Իբրեւ հայկական գաղթավայր ան առաւել կը նշանաւորուի Կիլիկիոյ Հայկական Թագաւորութեան անկումէն ետք (1376), երբ մեծ թիւով հայեր կայք կը հաստատեն Հալէպի մէջ:

Յետագայ դարերուն հայութեան թիւը շարունակ կը համալրուի ինչպէս բուն Հայաստանէն, այնպէս ալ հայկական զանազան գաղթավայրերէ հասնող գաղթականական հոսանքներով: Հալէպի հայութիւնը թուային իր բարձրակէտին կը հասնի Յեղասպանութեան տարիներուն, երբ բռնագաղթի ենթարկուած հայութիւնը ապաստան կը գտնէ Սուրիոյ՝ գլխաւորաբար Հալէպի մէջ:

Այսօր ալ, հին քաղաքի պարիսպներէն դուրս թաղամաս մը կայ, ուր ամբողջովին պահպանուած են միջնդարեան Հալէպի գոյներն ու նկարագիրը: Ճիւղտիւտի կոչուող ընդարձակ այս շրջանը, միջնդարուն բնակեցուած էր քրիստոնեաներով, ուր կը գտնուէին քրիստոնեայ տարբեր համայնքներու պատկանող եկեղեցիներն ու բնակարանները: Այստեղէն, միջնդարեան նեղ փողոցներէն մէկը դուրս կու գայ Սալիպէ (Պաշ) կոչուող թաղամասը, որուն կամարակապ սալալատակ նրբանցքներէն մէկը կ'առաջնորդէ դէպի հայոց Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիները: Միեւնոյն շրջափակի մէջ գտնուող այս մատուռ-եկեղեցիները, գոյութիւն ունեցած են հայէպահայ համայնքի կազմաւորումէն շատ առաջ, եւ կը կարծուի որ անոնք սկզբնապէս քրիստոնեայ այլ համայնքներու պատկանած են:

Հալէպի գաղութի յիրաւի դարաւոր՝ շուրջ եօթհարիւրամեայ պատմութիւնը կարելի չէ պատկերացնել առանց Հայ Առաքելական Համայնքին պատկանող Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիներուն: Հալէպահայոց պատմութեան այնքան շաղախուած այս գոյգ եկեղեցիները, ներկայութիւն մը եղած են ո՛չ միայն իրենց հոգեւոր եւ նիւթեղէն իմաստով, այլեւ ապաւէն ու զօրաւոր պատուար հանդիսացած՝ հայրենի հողէն հեռու, այլակրօն միջավայրի մէջ ապրող հայութեան գոյատեւումին եւ ազգային ինքնութեան պահպանումին համար: ԺԾ. դարէն սկսեալ Ս. Քառասնից Մանկանցը եղած է Բերիոյ Թեմի Առաջնորդանիստ եկեղեցին: Որպէս Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան թեմական կարեւոր կեդրոն, Ս. Քառասնիցը ժամանակ առ ժամանակ հիւրընկալած է Սոսյ կաթողիկոսները, որոնք երբեմն իբրեւ ապահով վայր կալք հաստատած են Հալէպի մէջ, այստեղէն ղեկավարած Սոսյ Աթոռի հոգեւոր գործերը: Հոն կատարուած են եպիսկոպոսական ու կաթողիկոսական ձեռնարկութիւններ, մինչեւ իսկ Ս. Միւռնոնի օրհնութիւն:

Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիին գաւիթը եղած է դամբարանը Հալէպի թեմակալ առաջնորդներուն, երբեմն ալ արժանաշիշատակ անձերու, իսկ հին մատուռը եղած է վերջին հանգստարանը Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ Ազարիա Զուղայեցիի (1601), Պետրոս Կարկառեցիի (1608), Մկրտիչ Քեֆսիզեանի (1894):

Տակաւին ԺԾ. դարուն, եպիսկոպոսի, հետեւաբար եւ թեմի, առկայութիւնը անկասկած հետեւանք էր մեծաթիւ հայ համայնքի գոյութեան: Մինչեւ դարավերջ, հայերու թիւը այնքան բազմացած է Հալէպի մէջ, որ անհրաժեշտութիւն դարձած է ընդարձակ եկեղեցիի մը կառուցումը: 1499-1501ին Հալէպահայ մեծատուն Ռէիս (տանուտէր) Իսայի միջոցներով կը կառուցուի դարպաս քաղաքակալան՝ հայոց առաջնորդարանն ու ուխտաւորներու յատուկ հիւրատունը (Ռոզետուն), իսկ հին մատրան դէպի արեւմուտք ընդլայնումով՝ կը կառուցուի նոր՝ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցին: Նոյն թուականին դէպի Երուսաղէմ ուխտի ճանապարհին, Մովսէս վարդապետին ընկերակցող անանուն ուխտագնաց մը, չափածոյ յիշատակարան մը ձգած է ձեռագիր *Քանձարանի մը մէջ*:

Մովսէս վարդապետն եւ ես ծառայն,
Եկայք յաշխարհս արեւմտեան:
Չի տենչացաք սք. Յարութե[ա]ն.
Եկեալ հասաք տունըս Ծամեան,
Հալպայ քաղաք ի շահաստան:
Հանդիպեցաք ուրախութե[ա]ն,
Եւ ցնծացաք հոգով լըման,
Չի նոր շինեալ էր սք. խորան,
Յանուն սրբոց Խ. (Քառասուն - Վ.Ք.) Մանկան:

Եկեղեցւոյ հիմնարկէքն ու անուանակոչութիւնը կ'առնչուի Դ. դարուն Սեբաստիոյ մէջ նահատակուած Քառասուն Մանկունք սրբացեալ զօրականներուն՝ Արեւելքի ամէնէն ժողովրդական սուրբերու յիշատակին հետ:

Եիշեալ նախնական կառուցը դար մը ետք՝ 1616ին կ'ընդարձակուի եւ հիմնովին կը վերակառուցուի արդեամբ՝ Զուղայեցի նշանաւոր խոճաներ Պետիկ եւ Սանոս եղբայրներուն: ԺՁ.ժԷ. դարերուն ամենատարբեր վայրերէ Հալէպ հա-

սած հայ խոճաններն ու վաճառականները, որոնք տիրապետող դիրքեր գրաւած էին միջազգային առեւտրատնտեսական յարաբերութիւններու մէջ, կ'առաջնորդէին եւ կը հովանավորէին Հալէպահայ հասարակական, եկեղեցական եւ մշակութային կեանքը: Բնական է, որ նախնական անշուք եկեղեցին, այսօր էր տեղւոյն բարգաւաճ հայութեան, յատկապէս երկրի առեւտրատնտեսական կեանքէն ներս վերելք ապրող մեծատուն խոճաներու ճաշակին ու պահանջներուն: Այս շրջանին է, որ եկեղեցւոյ տարածքը ընդարձակուելով, նախկին եկեղեցիի հիւսիսակողմը կը կառուցուի երեք խորաններով՝ սիւնազարդ կամարակապ այժմու եկեղեցին: Շինութեան ընթացքին անաղարտ պահուած են ինչպէս սկզբնական՝ հին մատուռը, այնպէս ալ 1499ին կառուցուած բաժինը՝:

Հալէպահայ խոճաններն ու վաճառականները թանկագին սպասներով, ծիսական առարկաներով եւ սրբանկարներով զարդարած են նորակառուց եկեղեցին: Պատահական չէ, որ ժամանակի բազմաթիւ ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ Ս. Քառասնիցը կը յորջորջուի «երկնամամա», «յոյժ գեղեցիկ եւ վայելուչ», «աստուածաբնակ եւ սրով[ի]բեազումար մէնաստան» բառերով⁷: Միմէն լեհացի, որ 1616ին Երուսաղէմ ուղեւորութեան ճամբուն վրայ այցելած է Հալէպ, մեծ դրուատանքով կը պատմէ Հալէպի հայոց եկեղեցիներուն, յատկապէս նորակառուց Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցւոյ մասին. «...Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ Բառսումք. եւ յայսմ ամի նոր նորոգած էր եւ մեծցուցած՝ լայն եւ ընդարձակ, գմբէքաշէն եւ սայլակապ, յոյժ գեղեցիկ եւ վայելուչ. եւ շինողն էր խոճայ Մանուս՝ եղբայր խոճայ Պետիկին...»⁸:

Դատելով Պետիկ եւ Սանոս Զեյբալի եղբայրներուն անուան յիշատակութեան յաճախականութենէն, կը թուի թէ Ս. Քառասնիցը վայելած է յիշելաներուն առանձնապատուկ հոգածութիւնը եւ շուրջ մասնակցութիւնը եկեղեցւոյ կառուցման եւ բարեգարգման գործին:

Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիներուն կից գործած է դպրատունը, ժամանակի հասկացողութեամբ՝ ուսումնարան մը, որ յայտնի էր իբրեւ գրութեան կեդրոն: Բազմաթիւ վարպետ գրիչներ տքնած ու ձեռագիր մատեաններ օրինակած են այս դպրատան մէջ, նաեւ գրչութեան արուեստի գաղտնիքները փոխանցած իրենց աշակերտներուն: Հալէպի գրչատան մէջ ստեղծուած են հարիւրաւոր ձեռագիրներ, որոնցմէ մեզի հասած են մօտ երկու հարիւր մատեաններ: Անոնց մեծ մասը իրենց ստեղծման օրէն կը պահուին Ս. Քառասնից Մանկանց դիւանին մէջ, կարեւոր մաս մըն ալ ժամանակի ընթացքին ցրուած են աշխարհով մէկ եւ կը պահուին տարբեր մատենադարաններու եւ մասնաւոր հաւաքածոներու մէջ:

Միջնադարեան հայ Հալէպը նշանաւոր էր նաեւ գեղանկարչական ուրոյն դպրոցով, որ զարգացման բարձր աստիճանի հասած էր արեւելեան եւ արեւմտեան մշակոյթներու խաչաձեւումով եւ կը զանազանուի իր ինքնատիպութեամբ եւ արտայայտման եղանակներով: Ս. Քառասնից Մանկանցի որմերն ու սիւնները այսօր ալ կը զարդարեն հին եւ թանկագին սրբանկարներ, որոնց մեծ մասը գործն են Հալէպահայ նկարիչներու: Առանձնապատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն նաեւ Հալէպի հին ապարանքներուն մէջ գտնուող հայ վարպետներու վրձինին պատկանող փայտէ զարդանախշ որմնածածկերը:

Հինէն ի վեր միջազգային առեւտրատնտեսական յարաբերութիւններու մէջ կարեւոր հանգուցակէտ համարուող Հալէպ քաղաքը եղած է նաեւ արհեստ-

տագործութեան նշանաւոր կեդրոն: Հալէպ հաստատուած հայերը նշանակալի դեր ունեցած են Սուրիոյ արհեստագործութեան զարգացման մէջ: Անվարան կարելի է ըսել, որ միջնադարեան հայ հոգեւոր եւ նիւթական մշակոյթի գրեթէ բոլոր ճիւղերը՝ գրչութիւն, մանրանկարչութիւն, տաղերգութիւն, գիտութիւն, հայկական կիրառական արուեստի տեսակները, փոփոխութիւններով եւ փոխազդեցութիւններով հանդերձ, իրենց արտայայտութիւնը գտած են հալէպահայ մշակութային կեանքէն ներս:

Հալէպահայ խոճաններն ու վաճառականները, առեւտրաարհեստաւորական բարձր խաւի ներկայացուցիչները, ինչպէս եւ բարեպաշտ ժողովուրդի լայն խաւերը նիւթական մեծագումար նուիրատուութիւններով ո՛չ միայն սատարած են տեղւոյն եկեղեցիներուն, թանկագին սպաս եւ ծիսական առարկաներ նուիրաբերած անոնց, այլ նաեւ նպաստած են օտար երկնքի տակ հայկական աւանդական մշակոյթի զարգացման:

Դարերու ընթացքին Հալէպի գոյգ եկեղեցիներուն մէջ հաւաքուած գանձերը մեծ երկիւղածութեամբ պահուած ու պահպանուած են եկեղեցւոյ սպասաւորներուն կողմէ յաջորդ սերունդներուն փոխանցուելով իբրեւ թանկագին աւանդ:

Եկեղեցական, պատմական ու մշակութային այս թանկագին մասունքները ամփոփելու եւ հանրութեան ներկայացնելու անհրաժեշտութենէն մղուած, 1991ին Ս. Աստուածածին պատմական եկեղեցին (մատուռը) կը վերածուի գանձատուն-թանգարանի⁹, որ ի յիշատակ Զարեհ Ա. կաթողիկոսին (1915-1983) կը կոչուի Զարեհեան:

Հալէպի Գանձատան մէջ ժողովուած են գեղարուեստական մեծ արժէք ներկայացնող հայ մտքի ու ոգիի արգասիք հանդիսացող աւելի քան 650 ստեղծագործութիւններ, եկեղեցական թանկագին սպասքի, նուիրական առարկաներու, զգեստներու, ձեռագործներու եւ սրբանկարներու բացառիկ հաւաքածոներ:

Տարբեր եղած է Գանձատան ցուցանմուշներուն ճակատագիրը, ինչպէս տարբեր է անոնցմէ իւրաքանչիւրին անցած ճանապարհը: Հայ աւանդական արուեստի եզակի այս նմոշները, որոնք այժմ տեղ գրաւած են Գանձատան մէջ, մեծ մասով պատրաստուած են Հալէպի արհեստանոցներուն մէջ, տեղւոյն լաւագոյն վարպետներուն կողմէ, եւ որ աւելի յատկանշական է անոնց մեծ մասը պատուիրուած են հալէպահայ բարեպաշտ ժողովուրդին կողմէ, յատկապէս Հալէպի եկեղեցիներուն նուիրաբերելու նպատակով:

Թանկագին այս իրեղէններու շարքին, նկատառելի թիւ կը կազմեն նաեւ դէպի Երուսաղէմ ուխտի ճամբուն վրայ Հալէպէն անցած հաւատացեալներուն նուէրները:

Գանձատան մէջ պահուող առարկաներուն կարեւոր մաս մը Հալէպ տեղափոխուած է տարբեր ժամանակներու ընթացքին, հայաշխարհի ամենատարբեր վայրերէն՝ Հալէպ հասած հայ գաղթականներու հետ, եւ այդ առումով հալէպեան հաւաքածոն առանձնայատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ, իբրեւ ազգագրական տարբեր խումբեր եւ միջավայրեր ներկայացնող գեղեցիկ խճա-

նկար: Գանձատան հաւաքածոյին իւրաքանչիւր նմոշը կը կրէ ինչպէս ազգագրական այս կամ այն շրջանի աւանդական արուեստի իւրայատուկ դրոշմը, այնպէս ալ զինք ստեղծող վարպետին գեղարուեստական ըմբռնումներուն կնիքը:

Եւ վերջապէս, իւրօրինակ այս հաւաքածոյին ամենանուիրական բաժինը կը կազմեն Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ եկեղեցիներուն պատկանող եկեղեցական առարկաներն ու ծիսական անօթները, որոնք փրկուած եւ մեծագոյն դժուարութիւններով Հալէպ փոխադրուած են Յեղասպանութենէն ազատած հայ գաղթականներուն կողմէ: Հալէպ ապաստան գտած հայեր, իրենց հայրենի եկեղեցիներուն, երբեմն ընտանիքներուն պատկանող սրբազան մասունքները նուիրաբերած, կամ ի պահ տուած են տեղւոյն եկեղեցիներուն:

Դարերու հողովոյթին մէջ Հալէպի եկեղեցիներուն մէջ հաւաքուած եկեղեցական սպասքի եւ թանկագին առարկաներու հարուստ հաւաքածոն՝ տարբեր չափի եւ ձեւի նրբաշխատ խաչեր, հիւսկէնակերտ արծաթ, ոսկեզօծ աշտանակներ, անօթներ, սկիհներ, բուրվառներ, քշոցներ, ծնծղաներ, նրբագեղ ասեղնագործութիւններ, որոնք երբեմն զարդարած են հայրենի եկեղեցիներուն խորանները, այսօր կը պատմեն անոնց անցեալի փառքերուն ու շքեղութեան մասին:

Մինչ ցուցանմուշներ դառնալը, անոնք ո՛չ միայն ի պահ դրուած, այլեւ գործածուած են տեղւոյն եկեղեցիներուն մէջ. յատկապէս տօներու եւ յատուկ օրերու առիթներով՝ եկեղեցւոյ պահոցներէն հանուելով մաս կազմած են եկեղեցական արարողութեանց¹⁰:

Հալէպի Գանձատան հարստութիւններէն են մասունք պարունակող եկեղեցական տուփերն ու զարդերը, որոնց մեծ մասը իրենց ստեղծման օրէն պահուած են Հալէպի եկեղեցիներուն մէջ, ուրիշներ՝ այլուր ստեղծուած, երբեմն այլ եկեղեցիներու պատկանած, տարբեր ճանապարհներ անցնելով, ի վերջոյ իրենց ապահով ապաստանը գտած են Հալէպի մէջ:

Սոյն յօդուածով, կը ներկայացնենք Հալէպի Զարեհեան Գանձատուն-թանգարանին մէջ պահուող ամենահետաքրքրական՝ հայ աւանդական մշակոյթի պատմութեան, եւ մասնաւորապէս եկեղեցւոյ պատմութեան համար մեծ արժէք ներկայացնող մասունքներու եւ մասնատուփերու հարուստ հաւաքածոն: Հարկ է նկատել, որ սոյն աշխատութիւնը՝ սրբազան առարկաներու եւ մասնատուփերու ամբողջական ներկայացում-նկարագրութեան առաջին փորձն է¹¹:

ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ԵՒ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ

Հայ պատմագրութիւնն ու յատկապէս եկեղեցական գրականութիւնը հարուստ է հայոց մէջ ընդհանրացած սուրբերու, նահատակներու եւ վկաներու նուիրուած վարքագրութիւններով, ինչպէս նաեւ պատմաճանաչողական նշանակութիւն ունեցող երկերով, որոնց մէջ հայկական վանքերու եւ եկեղեցիներու մասին հարուստ տեղեկութիւններու շարքին, կը յիշատակուին նաեւ վանական այդ հաստատութիւններուն մէջ պահպանուած սուրբերու մասունքներն ու սրբազան առարկաները¹²: Այս իմաստով մեծ աշխատանք կատարած է Հայր Տաճատ Եարտըմեան, որ այլազան աղբիւրներէ հաւաքած եւ ցանկագրած է Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մէջ պահուած սուրբերու

մասունքներուն եւ սրբազան առարկաներուն հարստութիւնը¹⁸: Սակայն ինչպէս այս, այնպէս ալ միւս բոլոր աշխատութիւնները զուտ աղբիւրագիտական բնոյթ ունին, հետեւաբար գերծ են յաւելեալ մանրամասնութիւններէ եւ նկարագրականներէ: լաւագոյն պարագային կը նշուի անոնց գտնուած վայրը կամ պատկանած եկեղեցին, այլապէս առիթը պիտի ունենայինք համեմատելու, գուցէ նաեւ բացայայտումներ կատարելու, որովհետեւ բացառուած չէ, որ տարբեր աղբիւրներու մէջ յիշուած այս կամ այն սրբավայրին մէջ պահուող սուրբերու մասունքներէն առնուազն քանի մը հատը, տարբեր ճանապարհներով Հայկէս հասած են եւ այժմ կը պահուին տեղւոյն Գանձատան մէջ:

Մինչ նկարագրութեան անցնելը, անհրաժեշտ կը նկատենք հակիրճ անդրադառնալ քրիստոնէական մտածողութեան մէջ խարսխուած սուրբերու եւ անոնց մասունքներուն հանդէպ յարգանքի եւ պաշտամունքի հաւատքի դրսեւորման:

Մասունք կը կոչուին մահացած կամ մարտիրոսութեան պսակ ընդունած սուրբին նիւթական-մարմնաւոր մնացորդները, ինչպէս նաեւ սուրբին անձին առնչուած իրերն ու առարկաները:

Քրիստոնեայ սուրբերու կամ մարտիրոսներու աճիւնները պաշտամունքի առարկայ դարձնելու աւանդոյթը սկիզբ առած է քրիստոնէութեան առաջին դարերուն: Պատմական հնագոյն յիշատակութիւնը պահպանուած է Մարտիրոսութիւնք Պողիկարպոսի երկին մէջ (Բ. դար), ուր սուրբերու մասունքները կը գնահատուին «աւելի քանկազին, քան ամենաքանկազին քարը, եւ անկի ցանկալի, քան ամենազգնի ոսկին»¹⁴:

Քրիստոնէութեան հայածանքներուն յաջորդող դարերուն, սուրբերու մասունքներու պաշտամունքը լայն տարածում գտած է եւ Արեւելքի, եւ Արեւմուտքի մէջ: Մասունքներու պաշտամունքը առաւել զօրացած է կրօնական մաքառման շրջանին՝ Քաղկեդոնի ժողովէն ետք (451):

Հռոմէական եկեղեցւոյ մէջ մասունքներու հանդէպ մեծարանքի դրսեւորումներ ի յայտ եկած են Դ. դարէն սկսեալ եւ կ'առնչուին ստորերկրայ շիրմներուն՝ կատակոմքներուն (երբ յատուկ արարողութեամբ մեծարուած են սրբացուած գերեզմանները): Հին ատեն սովորութիւն չկար սուրբերու մասունքները շարժական տուփերու կամ աջերու մէջ գետեղել. անոնք կ'ամփոփուէին գերեզմաններու մէջ. նոյնիսկ փոքր մասունքներ տեղափոխելու պարագային յատուկ գերեզմաններ եւ գերեզմանաքարեր կը պատրաստուէին: Ահա թէ ինչու միեւնոյն սուրբի անունով բազմաթիւ գերեզմաններ կը գտնուին աշխարհագրական տարբեր վայրերու մէջ¹⁵:

Ընդհանրապէս սուրբերու, նահատակներու կամ վկաներու մարմինները կը պահուէին հին վկայարաններու¹⁶ մէջ: Աւելի ուշ (Դ. դարէն սկսեալ), կը կառուցուին սուրբերու յիշատակին նուիրուած եկեղեցիներ կամ խորաններ, ուր եւ կը գետեղուին սիրուած սուրբերու մասունքներէն: Այսպէս ահա, սուրբերու մասունքներ տարածուած են աշխարհի զանազան կողմերը եւ հաւաքուած քրիստոնէական հաւատքի հին կեդրոններու մէջ (Աղեքսանդրիա, Անտիոք, Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս, Երուսաղէմ, Աթէնք, եւն.):

Հայ եկեղեցւոյ մէջ սուրբերու մասունքներ պահելու աւանդոյթը նոյնպէս կ'առնչուի Դ. դարուն: Ըստ Ագաթանգեղոսի, Գրիգոր Լուսաւորիչ Կեսարիոյ

մէջ կաթողիկոս օծուելէ ետք, Հայաստան վերադարձին իր հետ բերած է Յովհաննէս Մկրտիչի եւ Աթանագինէս վկայի մասունքները եւ թաղած Եփրատ գետին մօտ, եւ այդ մասունքներուն վրայ կառուցած է եկեղեցի¹⁷: Իսկ Ղազար Փարպեցի կը պատմէ, որ Վարդան Մամիկոնեանն ու հայ նախարարները երբ Պարսկաստանէն վերադարձած են Հայաստան, դիմաւորուած են սուրբ մասունքներով. «Եւ ելեալ ընդ առաջ նոցա դասք պաշտաւնիցն Քրիստոսի, բերելով ընդ ինքեանս զնշան կենսատու խաչին եւ զնշխարս սրբոյ առաքելացնան նահատակին Գրիգորի...»¹⁸:

Աւելի ուշ, ինչպէս միւս եկեղեցիները, Հայ Առաքելական Եկեղեցին եւս որդեգրած է մասնատուփի սկզբունքը, որուն նախնական ձեւերը մարմինի մէկ մասի՝ առաւելաբար աջի նմանութեամբ պատրաստուած մասնատուփերն են: Հինաւուրց աւանդոյթներ ունի Աջերու գործածութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ մէջ: Մաղաքիա Արք. Օրմանեան կ'ենթադրէ, թէ Աջերը եղած են մասնատուփերու եւ մասանց պահարաններու նախնական ձեւերը: Այլը, որպէս այդպիսին պայմանական անուանում մըն է, քանի որ բազուկի տեսքով պատրաստուած արծաթէ կամ ոսկէ պահարանի մէջ կը դրուէին ընդհանրապէս սուրբի նշխարները:

Յաճախ կարելի է հանդիպիլ միեւնոյն սուրբի մէկէ աւելի աջերու կամ մարմինի այլ մասի նմանութեամբ մասնատուփերու, քանի որ մասանց յատուկ պահարաններու մէջ կ'ամփոփուէր սուրբերու մասունքի՝ աջի կամ մարմինի փոքր մաս մը միայն, մինչեւ իսկ փշուր մը: Յետագային կը կիրարկուին ճաճանչի, խաչի, արկղիկի եւ այլ ձեւի մասնատուփեր:

Հայ Եկեղեցին, իբրեւ մէկ մասնակցը Քրիստոսի տիեզերական ընդհանրական եկեղեցւոյ, բացառիկ արժէք եւ մեծարանք ընծայած է ո՛չ միայն հայ, այլեւ քրիստոնեայ այլ ազգերու եւ դաւանանքներու պատկանող սուրբերուն եւ անոնց մասունքներուն: Եարտրմեան, սրբազան մասունքներուն նուիրուած իր աշխատասիրութեան մէջ դիտել կու տայ, որ հայերը ընդհանրապէս ուխտի կ'երթային ա՛յն սրբավայրերը, եկեղեցիներն ու վանքերը՝ ուր կը պահուէին այս կամ այն սուրբին մասունքները, եւ համբուրելով, երկրպագութիւն ընելով, մոմ վառելով ու ջերմեռանդ աղօթքներով ուխտ կը կատարէին¹⁹:

Ընդհանուր հաշուարկումի մը համաձայն, իւրաքանչիւր հայկական վանքի ու եկեղեցւոյ մէջ միջին հաշուով 10-20 մասունք կը պահուէր, ըստ այդմ 1915էն առաջ հայոց սրբավայրերու մէջ սրբազան մասունքներուն թիւը կը գերազանցէր երեսուն հազարը²⁰, որոնց մեծագոյն մասը կորսուած ու փճացած է, ինչպէս զիրենք պաշտպանող եկեղեցիներն ու վանքերը:

Բարեբախտութիւն պէտք է նկատել, որ Հայկէսի հինաւուրց գաղութին մէջ դարեր շարունակ, նախանձախնդրութեամբ հաւաքուած ու պահուած են սուրբերու մասունքներ, որոնց հանրագումարը կը ներկայացնէ բաւական ճոխ հաւաքածոյ մը, որն իր հնութեան եւ քանակի տեսակէտով արժանի է յատուկ ուսումնասիրման:

Հայկէսի Գանձատան մէջ համախմբուած մօտ երկու տասնեակ մասունքներու եւ մասնատուփերու գանձը, պայմանականօրէն՝ ըստ առարկայի բնոյթի, կարելի է բաժնել չորս խումբի՝ Աջեր, տարբեր չափի ու ձեւի խաչեր, խո-

րանազարդեր եւ արկղիկներ, որոնք յատկանշական օրինակներ են առնուազն ժ. դարէն ի. դար երկարող ժամանակաշրջանի հայկական արծաթագործութեան:

Այս նմուշներէն իւրաքանչիւրը կը հարստացնէ մեր ծանօթութիւնները մասունքներու առանձնայատուկութիւններուն եւ հայ եկեղեցական արուեստի ճիւղերուն մասին: Անոնց մէջ կան եւ քրիստոնէական ընդհանրական սուրբերու, եւ հայ եկեղեցւոյ սուրբերու մասունքներ: Հալէպի Գանձատան մէջ կը պահուին՝ Ս. Թովմաս առաքեալի եւ Ս. Թէոդորոսի Աջերը, Ս. Ստեփանոսի, Ս. Յակոբոս Տեառնեղօր, Ս. Յակոբ Մծբնացիի, Ս. Թէոդորոսի, Ս. Գէորգի եւ այլ սուրբերու պատկանող սրբազան մասունքներ:

Անոնց աշխարհագրական տարածքը նոյնպէս ընդարձակ է. մեծ մասամբ Հալէպի, այլեւ Երզնկայի, Կարնոյ, Այնթապի, Ամիդի, հաւանաբար նաեւ Ջուղայի եւ կիլիկեան տարբեր բնակավայրերու մէջ ստեղծուած նմուշներ են, որոնք գաղափար մը կու տան հայկական ոսկերչական արուեստին վերաբերեալ ընդհանրապէս, եւ զարգացման բարձր աստիճանի հասած հայկական արծաթագործութեան տարբեր կեդրոններու շուրջ մասնաւորապէս: Այս բոլորին մէջ առանձնայատուկ տեղ կը գրաւեն հալէպահայ արծաթագործութեան նմուշները:

Պէտք է նշել, որ հայկական արծաթագործութեան աւանդոյթները իրենց շարունակութիւնը գտնելով Հալէպի մէջ, հարստացած են նոր ձեւերով ու բովանդակութեամբ: Հալէպի մէջ առաւել զարգացած էին սաստքարութիւնը (ձոյլ ոսկին կամ արծաթը յղկելու, կռելու կամ այլ եղանակով կաղապարներու պատրաստում): Մլալայեճիութիւնը (զարդերու վրայ քարերու ագուցում), Հալէպի հայ արհեստաւորները համբաւաւոր էին շիֆթի՝ հիւսկէնակերտ գուգաթիի, հատիկազարդումի, արծնակիտումի, փորագրութեան եւ այլ մասնագիտացուած ճիւղերու մէջ, որոնց լաւագոյն օրինակներէն կը հանդիսանան Գանձատան մէջ պահուող կարգ մը նմուշներ:

Գանձատան հաւաքածոյին մաս կազմող նմուշներուն մէջ առաւել մեծ թիւ կը կազմեն խաչերը՝ իրենց բոլոր տեսակներով՝ խորանի կամ սեղանի, ձեռաց խաչեր, եւլն, տրուած ըլլալով որ խաչը եկեղեցական սպասքի ամենագործածական տարրերէն մէկն է, որ միաժամանակ եւ գործնական, եւ յարգարանքի նշանակութիւն ունի: Առանձին խումբ մը կը կազմեն նաեւ խորանի զարդերն ու ճաճանչակերպ մասնատուփերը, ինչպէս եւ արկղիկի ձեւով պատրաստուած մասանց պահարանները:

Նմուշներուն մէկ մասը ունի արձանագրութիւններ, որոնք հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդեն ստեղծող վարպետին, պատուիրատուին, պատկանած եկեղեցւոյն, վայրին ու թուականին մասին. աւելի ստուար խումբ մը՝ բոլորովին գերծ է արձանագրութենէ կամ մասնակի տեղեկութիւններ կը հաղորդէ:

Այս հաւաքածոյի շարք մը նմուշներ կ'առանձնանան արուեստի կատարելութեամբ. լաւագոյններէն են՝ Ս. Ստեփանոս Նախավայի մասունքով խորանի փոքր խաչը, 1803ին Կարին պատրաստուած Ս. Թէոդորոսի մասունքով սեղանի մեծ խաչը, Տէր Դաւիթ քահանայի որդի՝ Բարսեղին համար 1860ին պատրաստուած մասնախաչը: Ընտիր ձեւաւորում ունի 1688ին Հալէպի Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցւոյ նուիրաբերուած Ս. Գէորգի մասունքով խաչը: Կա-

տարման վարպետութեամբ եւ նրբութեամբ աչքի կը զարնէ 1809ին Հալէպի մէջ պատրաստուած մասնատուփը եւ այլ մասունքի պահարաններ: Վերջիններս ըստ հիմնականին արծաթէ են, մեծ մասամբ ոսկեզօծ, կան արծնապատ, կիսաթանկարժէք գունաւոր քարերով ընդելուզուած խաչեր, ճաճանչազարդեր, աջեր եւ այլ մասնատուփեր:

Նկատի առնելով այս առարկաներուն պատմական, եկեղեցական եւ մշակութային արժէքը, մասնագէտ ուսումնասիրողներու ուշադրութեան կը յանձնենք Հալէպի Զարեհեան Գանձատան մէջ պահուող, իրենց հնութեամբ եւ կատարողական բարձր արուեստով ուշագրաւ մասնատուփեր, տալով իւրաքանչիւրին նկարագրականը:

ՍՈՒՐԲ ԱՋԵՐ

1. Ս. Թէոդորոսի Աջը

Հալէպի հաւաքածոյի նուիրական սրբութիւններէն են Ս. Թէոդորոսի եւ Ս. Թովմաս առաքեալի Աջերը:

Գանձատան հնագոյն նմուշներէն մէկը կը թուի ըլլալ Ս. Թէոդորոսի²¹ Աջը (թիւ 335), որ նախապէս պահուած է Սրբոյնը կամ Գորբու Ս. Թորոս վանքին մէջ. յետագային մեզի անյայտ ճանապարհներով հասած է Հալէպ:

Հալէպի Գանձատան մէջ պահուող Ս. Թէոդորոսի Աջը արծաթեայ է, ոսկեզօծ ձուլածոյ, դրուագուած յաւելուածներով (երկայնքը՝ 24, լայնքը՝ արմուկի 7, իսկ դաստակի մօտ՝ 11 սմ.):

Դատելով աշխատանքի պարզ եւ խստաբարոյ ոճէն կարելի է ենթադրել, որ գործ ունինք Աջերու նախնական օրինակի մը հետ: Ան ձեռքի նմանութեամբ պատրաստուած մասնատուփ մըն է, որուն մէջ ըստ էութեան գետեղուած են նահատակ սուրբին մասունքները: Միաձոյլ, սնամէջ, բոլոր հինգ մատները իրարու փակած Աջի պարզունակ յօրինուածք մըն է ան: Կոր գիծերով դրուագուած են եղունգները եւ յօդերուն հատուածները: Դաստակը երիզող նեղ ծայրագօտիին վրայ փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «ՍԸՐԸՆԵՍ ԵՐ. ԹԵՈՂԴՈՂՐՈՍՈՒ ՄԱՍ»:

Արձանագրութեան մէջ յիշուած այս «Սրբոյնը» անուանումը կը յուշէ, որ Ս. Թէոդորոսի Աջը նախապէս պատկանած է սուրբին յիշատակին կառուցուած Սրբոյնը Ս. Թորոս կամ Թէոդորոս վանքին:

Սրբոյնը Ս. Թորոս վանքը կը գտնուի Բարձր Հայքի Երզնկա եւ Դերջան գաւառներու միջեւ, Երզնկա քաղաքի արեւելեան կողմը, ինձորիկ գիւղին մօտ, կառուցուած ընդարձակ լեռնահովիտի մը վրայ: Վանքը կոչուած է նաեւ Քորոփու կամ Գորբու վանք, Սրբոյնը կամ Սրբաբլու Ս. Թորոս: Աւանդութեան համաձայն, այս վանքը հիմնուած է իբրեւ վկայարան նահատակ Ս. Թէոդորոսի: Մինչեւ ի. դարասկիզբ վանքը կանգուն եղած է, եւ կը պահպանուէր փոքրաթիւ միաբաններու կողմէ: Հակառակ անոր որ, Ս. Թորոս կամ Թէոդորոսը եղած է հայ ժողովուրդի մէջ ընդհանրացած եւ սիրելի սուրբերէն, որուն յիշատակին բազմաթիւ վանքեր ու սրբատեղիներ կան զանազան վայրերու մէջ, սակայն մեզի ծանօթ աղբիւրներու մէջ կը յիշատակուի սուրբին մասունքը պարունակող միակ մասնատուփ մը, որ անցեալին պահուած է Սեբաստիոյ Ս. Նշան կամ Ս. Խաչ վանքին մէջ. «Մասն Սրբոյ Նահատակին Թեոդորոսի Արեղային.՝ Որդի Գոհարիճն Գահատակին, Թեոդորոս Արեղայն, միաբան Սրբոյ Նշանի Վա-

նիցս, որ վկայեաց վասն հաւատոյ...»²²։ Ս. Թէոդորոսի Աջի այլ օրինակ՝ յայտնի չէ, հետեւաբար Հայկչի մէջ պահպանուող այս Աջը յատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ ո՛չ միայն հնութեան տեսակէտով, այլեւ՝ եզակիութեան։

2. Ս. Թովմաս Առաքեալի Աջը

Գանձատան մէջ պահուող Աջերէն երկրորդը՝ Ս. Թովմաս առաքեալի²³ Աջն է (Թիւ 549)։ Աջի վրայի արձանագրութեանն կը տեղեկանանք որ ան յիշատակ է ոմն «Յամթեցի... վարդապետի», որ էր առաջնորդ «նոյն ուխտին»։

Աղբիւրներու համաձայն Ս. Թովմաս առաքեալի մասունքներէն անցեալին պահուած են Ս. Էջմիածնի վանքին եւ իր յիշատակին կառուցուած Ս. Թովմասի կամ Ագուլիսի վանքին մէջ, ընդ որում Ս. Թովմաս առաքեալի Աջի այլ օրինակ մը չէ յիշատակուած մեզի ծանօթ աղբիւրներու մէջ, ուստի այս պարագային եւս գործ ունինք Աջի եզակի նմոյշի մը հետ։

Հայկչ պահուող Թովմաս առաքեալի Աջը արծաթեայ է, ոսկեզօծ, ձուլածոյ, դրուագուած հատուածներով (երկայնքը՝ 23, լայնքը՝ արմուկի՝ 7, թաթի՝ մօտ 12 սմ.)։

Գանձատան իւրայատուկ նմուշներէն մէկն է ան, թէ՛ ոճի, թէ՛ բովանդակութեան առումով։ Յօրինուածքը կը ներկայացնէ սնամէջ, միակտուր, ձեռքի նմանութեամբ պատրաստուած մասնատուփ մը, չորս մասները իրարու փակած, բթամատը՝ առանձին։ Մասները եւ եղունգները ընդգծուած են դրուագման եղանակով։ Արծաթը ժամանակի ընթացքին բաւական սեւցած է, Աջը օտտելով մուգ գոյնով։

Դաստակին արտաքին երեսին, թեթեւ բարձրութեան վրայ, գնդիկազարդ, նուրբ օղամանեակի մէջ գետեղուած է մասունքը։ Դատելով երեւոյթէն, մասունքը նախապէս զմուտուած եղած է, այժմ քայքայուած վիճակի մէջ է, նկատելի են խեղճանման նիւթի եւ տեղ-տեղ կարմրաւուն կնքամոմի մնացորդներ։ Բազուկի վերի հատուածին վրայ փորագրուած է տերեւանման քառաթեւ խաչ մը, շրջապատուած մանր տերեւիկներէ կազմուած քառանկիւն շրջանակի մը մէջ։

Աջին ներքին երեսակողմին վրայ կը կարդանք հետեւեալ արձանագրութիւնը. «ՅԻՇԱՍԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԱԶՍ ԹՈՎՄԱՅԻ ԱՌԱԵԼՈՅՆ ՅԱՄԹԵՅԻ ՍԿԿ» (!) ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՍՈՒՐԲ ՌՈՍՏԻՍ ԴԻ(Է)ՏԻՆ ԵՒ ՆՈՅՆ ՌՈՒՏՆ ԱՅՆ Ի ՊՐԻՆԱՅ (!) Ի ԹՈՒՎԻՆ ՌՄԸԹ» (1830)։

ԺԹ. դարէն մեզի հասած Ս. Թովմաս առաքեալի այս Աջը, այն եզակի նմուշներէն է, ուր նախնական անաղարտութեամբ պահպանուած են վաղ քրիստոնէական շրջանի Աջերու որոշ առանձնայատկութիւնները։ Այս տեսանկիւնէն, Ս. Թովմաս առաքեալի այս Աջը կը յիշեցնէ Աջերու պարագային օրինակները, որ կը վկայէ, թէ մասնատուփերու, տուեալ պարագային՝ Աջերու սկզբնատիպերը իրենց անխաթար արտացոլումը գտած են հայ արծաթագործութեան մէջ, գոյատեւելով մինչեւ ուշ միջնադար եւ աւելի ուշ ժամանակներ։

ՄԱՄՆԱԽԱՉԵՐ

3. Խորանի խաչ, Ս. Ստեփանոս Նախավկայի մասունքով

Հայկչի հաւաքածոյի հազուագիւտ նմուշներէն է Ս. Ստեփանոս Նախավկայի²⁶ մասունքը պարունակող խաչը (Թիւ 424), որ աչքի կը զարնէ որքան ո-

ճական առանձնայատկութեամբ, նոյնքան իր գեղարուեստական արժանիքներով։

Բացառիկ վարպետութեամբ եւ նրբագեղութեամբ պատրաստուած այս մասնախաչը հայկական արծաթագործութեան եւ ակնագործութեան զանազան հնարքներու գեղեցիկ զուգորդում մըն է։ Դժուար է որոշապէս ըսել իր տեսակին մէջ եզակի այս նմոյշին ստեղծման վայրը, որ անկասկած հայկական արծաթագործութեան աւանդաշատ կեդրոններէն մէկը ըլլալու է. ոճական որոշ առանձնայատկութիւններ հիմք կու տան ենթադրելու, որ Նոր Զուղայի արծաթագործութեան ընտրող օրինակ մըն է ան, եւ կ'առնչուի ԺԶ-ԺԷ դարերուն։ Հաւանաբար Հայկչ խարսխած «Ճօխցի» խոճաններէն մէկը նուիրաբերած է տեղւոյն եկեղեցոյն։ Յօգուտ այս ենթադրութեան կը խօսի նաեւ այն, որ Ս. Ստեփանոս Նախավկան եղած է Նոր Զուղայի մէջ առաւել տարածուած եւ սիրուած սուրբերէն։

Խաչը պատրաստուած է ձուլման եւ դրուագման արուեստով, զուգաթելի յաւելումներով։ Խաչը ապակեայ նուրբ շերտերէ կազմուած քառաթեւ է, զարդարուած մանր փիրուզներով (երկայնքը՝ 20, լայնքը՝ 11.5 սմ.)։ Սրագագաթ, ալեձեւ կտրուածքով թափանցիկ թեւերը առնուած են նուրբ, գրեթէ անտեսանելի շրջանակներու մէջ։ Իւրաքանչիւրին կեդրոնը, ուղղակի ապակիի վրայ ոսկեզօծ նուրբ օղամանեակի վրայ, ագուցուած են զմրուխտագոյն կանաչ քարեր։

Կեդրոնի՝ թեւերու հատման անկիւններէն դուրս կու գան կոր եզրագիծեր ունեցող չորս ճաճանչներ, որոնք յատուկ գրաւչութիւն տուած են խաչի յօրինուածքին։ Իր կարգին՝ ամբողջ քառաթեւը առնուած է փիրուզայեւ նուրբ շրջանակի մը մէջ։

Խաչին կեդրոնը, փիրուզներով պատուած ոսկեզօծ օղամանեակի մէջ ագուցուած ապակիին ներքեւ դրուած է մասունքը, որուն շուրջ թուղթէ երիզի վրայ գեղագրով գրուած է. «Ս. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՅ»։

Ապակիի, արծաթի, ոսկեգոյնի եւ կապտականաչաւուն քարերու նուրբ համադրութիւնը, գունային, այլեւ որակական աշխուժութիւն հաղորդած են ընդհանուր յօրինուածքին, որ կը վկայէ ինչպէս զայն շինող վարպետին, այնպէս ալ պատուիրատուին նրբաճաշակութեան մասին։

Խաչաթեւին երկրորդ երեսը գրեթէ նոյնութեամբ աշխատուած է, փիրուզայեւ երիզներով, կեդրոնը՝ մասնատուփի տեղը ծածկուած է արծաթի շերտով, կը պակսին արտաքին կողմի թեւերուն զմրուխտագոյն քարերը։

Բռնակը խաչին միացած է փոքր գունդով, երկուքն ալ վնասուած՝ հաւանաբար հարուածի հետեւանքով ճեղքուած են։ Բռնակը յարդարուած է պարզ ոլորապտոյտ կէտգիծ փորագրութեամբ, դիւրաւ կարելի է նշարել որ կոթառը կը զիջի կատարման յղացքի եւ գեղարուեստի տեսակէտով։ Ամենայն հաւանականութեամբ յետագային վերաշխատուած է, որուն վրայ արձանագրուած է հաւաքածոյին հին թիւը. «թիւ 24, Ծանր. 1804» եւ հին թիւ մը՝ «203»։

4. Խորանի խաչ՝ Ս. Գէորգի մասունքով

Ահա հաւաքածոյի մարգարիտը կոչուելու արժանի նմոյշ մը՝ Ս. Գէորգի²⁶ մասունքով՝ խորանի խաչը (Թիւ 425), պատրաստուած Հայկչ, 1668ին։ Այն լաւագոյն օրինակ մըն է Հայկչի մէջ արհեստը արուեստի վերածած հայ վար-

պետներու բարձր հմտութեան: Այստեղ կիրարկուած են հայ աւանդական ոսկերչութեան գրեթէ բոլոր ճիւղերը՝ ձուլում, դրուագում, դրոշմում, ոսկեզօծում, արծնակիրում: Բոլորովին այլ ոճական սկզբունքներ ի յայտ կը բերէ Հայկ պտեղծուած խաչի այս օրինակը: Անոր գեղարուեստական եւ կատարողական առանձնայատկութիւնները կը վկայեն տարբեր ուղղութեան մը մասին. ուղղութիւն, որ առաւել կը մօտենայ Երզնկայի, Կարնոյ, Կեսարիոյ, եւ այլ կեդրոններու ոսկերչական արուեստի ոճաբանական սկզբունքներուն, եւ կը հաստատէ Հայկ պի մէջ հայկական արծաթագործութեան արգասաւորման մասին: Այս հանգամանքը ինքնին վկայութիւն մըն է հայկական բնակավայրերու եւ Հայկ պի միջեւ մշտական առնչութիւններուն եւ առեւտրաարհեստաւորական խաւերուն դէպի Հայկ պի անընդհատ հոսքին մասին:

Հայկական կիրառական արուեստի սքանչելի այս նմոյշը կը վկայէ ստեղծող եւ վարպետին եւ պատուիրատուին արուեստի բարձրաճաշակ ընկալումներուն մասին: Նախաձեռնողն ու ոգեշնչողը անկասկած եղած է պատուիրատուն, Ժ. դարուն Հայկ պի մէջ ապրած եւ ստեղծագործած նշանաւոր ծաղկող-նկարիչ՝ Պաշտուր Իբն (որդի) Մուրատ Պալին, որուն գեղանկարչական հմտութեանն օգտուած ըլլալու է վարպետ ոսկերիչը:

Մեր ուսումնասիրութեան առարկայ խաչը արծաթէ է, ամբողջովին ոսկեզօծ. կազմուած է երեք մասերէ՝ քառաթեւէ, կոթառէ եւ գունդի մասնիկէ (երկայնքը՝ 27.8, լայնքը՝ 12 սմ.): Այն սրասայր, եռագագաթ, ելուստաւոր քառաթեւ խաչ մըն է, որուն երեք թեւերը հաւասար, ստորին թեւը՝ քիչ մը աւելի երկար է:

Պաշին ամբողջ մակերեսը ծածկուած է բուսական զարդանախշերու ընտիր մշակումով՝ վարդեակներ, արմաւենիկներ, ոճաւորուած ծաղիկներ, որոնք իրենց պատկերազրուցեամբ համահունչ են հայկական զարդարուեստի յայտնի տարրերուն: Զարդանախշերուն յարդարանքը կատարուած է բարձրարուեստ հմտութեամբ. ամբողջ մակերեսը արծնապատուած է սեւի, գմբուխի եւ փրուզի գունային նուրբ անցումներով, որ գեղանկարչական երանգներով օժտած է խաչը:

Հայկական խաչքարերու ոճով պատրաստուած խաչի այս օրինակին յաւելեալ պերճութիւն հաղորդած են գեղարուեստական յարդարանքի մնացած տարրերը՝ խաչին շուրջը զետեղուած ճաճանչանման տերեւներն ու զարդապսակները: Քառաթեւը կազմող չորս անկիւններէն դուրս կը գան շեղակի ճաճանչներ, նոյն ճաճանչանման ելուստները կը շարունակուին ստորին թեւին վրայ, սքանչելիօրէն ներդաշնակուելով հիմնական գաղափարին հետ:

Ճաճանչանման զարդերու յաւելումներ կան նաեւ թեւերուն վրայ՝ աջ եւ ձախ կողմերը: Ափսոս որ գեղակերտ այս զարդերէն քանի մը հատը ինկած են: Չորս գլխածայրերուն վրայ, նոյնպէս եղած են զարդապսակներ, որոնցմէ միայն աջակողմեանը պահպանուած է:

Արտաքին երեսին վրայ՝ կեդրոնը փոքր բարձրութեամբ ապակիով ծածկուած տուփիկին մէջ ամփոփուած է սուրբին մասունքը, որուն շուրջը՝ թուղթէ երիզի վրայ գեղագիրով գրուած է «Ս. ԳԷՈՐԳ»:

Երկրորդ երեսը գրեթէ առաջինին կրկնութիւնն է՝ գեղեցկօրէն դրուագուած եւ արծնապատուած: Կեդրոնական մասին վրայ պատկերուած է խաչ մը՝ աստիճանաբար լայնցող, ծաղկաթերթիկներ յիշեցնող քառաթեւ մը:

Բուն խաչը կոթառին միացած է զարդանախշ գեղեցիկ գունդով, որ հարուած է վնասուած է, նկատելի են նաեւ վերանորոգութեան հետքեր: Գունդին վրայ կը կարդանք հետեւեալ արձանագրութիւնը. ՅԻՇ[Ա]Տ[Ա]Կ Ե ՍԲ. ԽԱՉՍ ՄՈՒՐԱՍ ՊԱԼԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻՆ ՄԱՐԻԱՄԻՆ ԵՒ ՀՈՒՓՄԻՄԻՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՅՈՒՆ ՍՏՈՒ..... ԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՍԲ. ՔԱՌԱՍՈՒՆԸ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ ԹՎԻՆ ՌՃԺԱ » (1662):

5. Սեղանի մեծ խաչ՝ Թէոդորոսի մասունքով

Հայկ պի հաւաքածոյի բարձրարուեստ նմոյշներէն է անկասկած Ս. Թէոդորոսի մասունքով սեղանի մեծ խաչը (թիւ 389), պատրաստուած Կարին, 1803ին: Վարպետն է դերջանցի Տէր Սարգիսը: Արծաթեայ, ամբողջովին ոսկեզօծ այս շքեղ խաչը (երկայնքը՝ 31, լայնքը՝ 31 սմ.), աշխատուած է ձուլման ու դրուագման արուեստով, տեղ-տեղ փորագրութեան եւ զուգաթելի յաւելումներով եւ ունի հայկական ոսկերչութեան աւանդական դպրոցներուն բնորոշ յարդարանք:

Բուն օրինակը բաղկացած է հաւասարաթեւ լայնանիստ խաչէ. գլխաւոր այս խաչին մէջ տեղադրուած է մէկ այլ՝ հին խաչ մը:

Արուեստի գործ մը ըլլալու կոչուած այս մասնախաչը արժանի է յատուկ ուշադրութեան. աշխատանքի նրբութիւնը համապատասխան է պատկերուած նիւթի հարուստ բովանդակութեան: խաչը պատրաստող քահանայ վարպետը ո՛չ միայն տիրապետած է ոսկերչական արուեստի գաղտնիքներուն, այլեւ հնարամիտ լուծումներ տուած է առաջադրուած խնդիրներուն:

Դրուագման եղանակով իրականացուած նրբաճաշակ աշխատանք, համաչափութիւն եւ գեղեցկութիւն զարդանախշերու, պատկերներու եւ արձանագրութեան, փորագրուած՝ բազմահմուտ վարպետին կողմէ: խաչը ուշագրաւ է նոյնքան իր գեղարուեստական արժանիքներով, որքան՝ պատկերներուն սրբանկարային արժէքով. ակնյայտ է, որ զայն ստեղծող վարպետը ներշնչուած է Հայ մանրանկարչութեան ու պատկերազրուցեան աւանդոյթներէն:

Պաշի ձեւով պատրաստուած այս մասնատուփը, կը ներկայացնէ ընդգծուած համաչափութիւններով, լայնանիստ քառաթեւ մը: Կեդրոնէն կը տարածուին ալիքաւոր, խոր կտրուածքներով չորս թեւերը. նոյն այս յարդարանքը կը շարունակուի խաչաթեւը կազմող չորս անկիւնները ամբողջացնող տարածութեան վրայ, ալիքաւ ճաճանչանման գեղապսակ կազմելով սուսակին շուրջ, որուն վրայ տեղադրուած են հայ ճարտարապետութեան եւ մանրանկարչութեան մէջ տարածուած՝ թեւաւոր հրեշտակներու գլխիկներ: Բոլորը միասին սուսակին շուրջ պտտող ճառագայթներ կը յիշեցնեն, վերածուելով հայկականացած՝ սուսականման խաչի: Նրբագեղ այս յարդարանքը խաչի Թորինուածքը օժտած է գեղարուեստական եւ իմաստային յագեցուածութեամբ: Սուսակէն դուրս եկող ճառագայթները կը խորհրդանշեն աշխարհի յաւերժական պտոյտը, իսկ Տիրոջ հրեշտակները՝ կ'իրականացնեն Աստուծոյ եւ մարդոց հաղորդակցումը քրիստոնէական տնօրինութեան մէջ:

Ամբողջ խաչը առնուած է հմտօրէն ոճաւորուած եռաշերտ երիզագօտիի մէջ, որ իրերայաջորդ հիւսակներու եւ տերեւիկներու շղթաներ կը գոյացնէ:

Արտաքին երեսի կեդրոնի յօրինուածքը՝ սրածայր ելուստներով, խոշոր տերեւանման խաչ մըն է, որ չորս բեւեռներով ամրացուած է բուն խաչին: Ըստ

հոլթեան շարժական այս խաչը միաժամանակ կը կատարէ ծածկոյթի դեր, մասունքը պարունակող խոռոչին համար: Իրական անակնկալ մըն է բուն՝ անամէջ խաչին մէջ տեղադրուած ձուլածոյ հին խաչը որ կը պարունակէ մասունքը՝ (ոսկորի կտոր): Ան բաց է, առանց ապակիի, նախնական ձեւով ամրացուած: Պարզ, ուղիղ գիծերով ձուլածոյ այս խաչը շատ հին է, եւ համաձայն արձանագրութեան կ'առնչուի Ս. Թէոդորոսի նահատակութեան թուականին՝ 1187²⁸: Հին խաչին վրայ կը կարդացուին «ԽԱՉՍ ՇԻՆԵՍԱ...» բառերը, շարունակութիւնը գոցուած ըլլալուն, կարելի չեղաւ ընթեռնուի: Յարաբերաբար նոր ժամանակներու գործ հանդիսացող բուն խաչը, փաստօրէն որպէս մասնատուի ծառայած է մասունք պարունակող հին խաչին համար: Այդ կը հաստատէ նաեւ բուն խաչին վրայ գտնուող արձանագրութիւնը՝ խաչը շինուելու եւ հին խաչը՝ մասունքով հանդերձ, անոր մէջ ամփոփելու մասին:

Առաջին հայեացքով աննշան թուացող այս հնարանքը, արժանի է յատուկ ուշադրութեան: Ան կը վկայէ խաչը կերտող վարպետին ստեղծագործ մտքին եւ գեղարուեստական ճաշակին մասին:

Չորս թեւագլուխներուն լայնադիր հարթութեան վրայ տեղադրուած բուրբակ պնակիտներուն մէջ պատկերուած են չորս աւետարանիչները, իրենց խորհրդանշաններով, իսկ կեդրոնական՝ մասունքը ծածկող խաչին վրայ, նոյնանման պնակիտի մէջ պատկերուած է Աստուածամայրը՝ մանուկ Յիսուսը գիրկը, երկուքն ալ թագակիր:

Ս. Կոյսը կը կրէ երկար պարեգօտ մը, գլուխէն վար իջած քօղը ծածկած է ամբողջ մարմինը: Յիսուս մանուկը ձախ ձեւքով բռնած է խորհրդանշական գունդը, իսկ աջով՝ երկար ցողունով ծաղիկ՝ քրիստոնէական յաւերժական կեանքը խորհրդանշող դրախտի ծաղիկը: Չորս թեւերուն վրայ, նոյնանման մետալիտներու մէջ կան չորս աւետարանիչներու կիսանդրիները՝ համապատասխան խորհրդանիշերով:

Վերի խաչաթեւի վրայ՝ բուրբակ պնակիտի մէջ պատկերուած է Ղուկաս Աւետարանիչը՝ լուսապսակով. դէմքին վրայ յստակ կ'երեւին նրբօրէն մշակուած դիմագիծերը եւ սրածայր կիսամօրուքը: Աջին՝ կը տեսնուի Ղուկասի խորհրդանիշը հանդիսացող արծիւը, իսկ ձախ կողմը կը կրկնուի նոյն՝ ցողունով ծաղիկը: Կիսանդրիին վարի մասը կ'ընդելուզեն հագուստին խոշոր ծալքերը, որոնք երկնային ամպի տպաւորութիւն կը ստեղծեն:

Խաչի վարի թեւին նոյնանման պնակիտի մէջ պատկերուած է Յովհաննէս Աւետարանիչը, լուսապսակ դէմքով, կիսամօրուս: Աջ ձեւքին գիրք է, գոց վիճակով: Աւետարանիչին ձախ կողմը պատկերուած է իր խորհրդանիշը ցուլը, իսկ աջ կողմը՝ ցողունագարդ ծաղիկը: Վարի մասը ծածկուած է ամպանման հագուստի ծալքերով:

Աջակողմեան թեւի պնակիտի մէջ պատկերուած է Մատթէոս Աւետարանիչին կիսանդրին՝ լուսապսակով. դէմքին ուրուանկարը՝ արտայայտուած գիծերով եւ կիսամօրուս: Մատթէոսը աջ ձեւքով բռնած է բացուած գիրք, իսկ ձախով՝ փետուր մը: Անոր ձախ կողմը՝ պատկերուած է Մատթէոսի խորհրդանիշ՝ հրեշտակը, իսկ աջին՝ ցողունով ծաղիկ մը: Կիսանդրիին վարի մասը ծածկուած է ամպանման հագուստի ծալքերով:

Ձախակողմեան թեւի պնակիտին մէջ պատկերուած է Մարկոս Աւետարանիչը, լուսապսակով եւ ընդգծուած սրածայր մօրուքով: Աջ ձեւքին ունի փե-

տուր, իսկ ձախին՝ բացուած գիրք: Հագուստի ծալքերուն մանրանկարը հոս ալ նոյն ձեւով կը կրկնուի: Մարկոսին ալ կողմը կ'երեւի գինք խորհրդանշող առիւծի բաշը, երկուքին միջեւ՝ վերի մասը պատկերուած է առանց ցողունի վարդածաղիկ մը:

Պնակիտները երիզուած են շեղակի տերեւիկներէ կազմուած, հատիկազարդ նրբագեղ շրջանակներով: Այս նոյն նախը կը շարունակուի կեդրոնի խաչը երիզող շքեղ գօտիին մէջ:

Խաչին հիմնական յարդարանքին մաս կազմող չորս թեւերուն վրայ պատկերուած աւետարանիչները կը խորհրդանշեն չորս Աւետարանները:

Ամբողջ յօրինուածքը յագեցած է հայկական մանրանկարչութեան եւ զարդարուեստին յատուկ գեղագիտական մտածողութեամբ:

Երկրորդ երեսակողմը նոյնպէս աչքի կը զարնէ կատարեալ մշակուածութեամբ ու ներդաշնակութեամբ: Քառաթեւը եզերուած է նեղ՝ շեղակի գիծերէ կազմուած գօտիով, երիզագիծերու միջեւ տարածութիւնը ծածկուած է իրար յաջորդող ծաղիկներու եւ տերեւներու նախշերով: Կեդրոնական հարթ տարածութեան վրայ, զարդանախշ շրջանակի մէջ պատկերուած է խաչուած Քրիստոսը, իսկ գլխուն վերեւ, ուղղանկիւն շրջանակի մէջ փորագրուած են՝ «Յ.Ն.Թ.Հ.» սկզբնատառերը (Յիսուս Նազովրեցի Թագաւոր Հրէից):

Տեսարանին մէջ առնուած են նաեւ խաչելութիւնը խորհրդանշող՝ արեւն ու լուսինը, ընդգծուած դիմագիծերով որ կը ծառայէ պատկերին իմաստային ամբողջականութեան:

Այստեղ եւս կը շարունակուի արտաքին թեւերուն տեղադրուած մետալիտներու պատկերագրական գաղափարը, մէկ տարբերութեամբ որ անոնց մէջ, փոխան չորս աւետարանիչներուն պատկերուած են չորս նոյնանման հրեշտակներ, հայ զարդարուեստի մէջ յաճախակի հանդիպող թեւաւոր հրեշտակներու գլխիկներ:

Քառաթեւին կեդրոնական տարածութեան ծաղկազարդ ճոխ յատակին վրայ կանոնաւոր գիծերով արձանագրուած է. «ՆԱԽԿԻՆ ՊԵՏ ՈՒՂ ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՅ ՍԲՅ. ԼՈՒՍԱԲՈՐՉԻՆ ԷՐ ՍԲՆ. ԹԵՈՂՈՐՈՍԻ, ՈՐ ՅԱՅՆ ՄԻՋՈՑԻՆ ՆԱՀԱՍԱԿ[Ե]ՅԱԻ ՓՐԿՉԻՆ 1187Ն ՅԵՏ ԱՅՆ ԹՈՒԻՆ ՓՐԿՉԻՆ 407ԻՆ (!) ԼԵՁՈՒ ՍՐԲՆ. ԹԵՈՂՈՐՈՍԻ ԱՌՆԻ Ի ՍԷՁ ՍԲ. ԽԱՉԻՆ: ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԴԵՐՃԱՆՑԻ ՏԷՐ ՍԱՐԳՍԻՆ ՉՍՈՅՆ ՍԲ. ԽԱՉՍ ՇԻՆԵՍԱԻ ԵՒ ՄԻՒՍ ՀԻՆ ԽԱՉՆ ՀԱՆԴԵՐՉ ՍԲ. ՄԱՍԱԲՆ ԱՄՓՈՓԵՅԱԻ Ի ԱՄԻՆ ՈՍԾԲ (1803) Ի ԿԱՐԻՆՈՅ ԶԱՂԱԶՆ»:

Վարը անվարժ գիրով աւելցուած է «ԱՐՉՐՈՒՄ (1803)», որ հաւանաբար ետքը աւելցուած է:

6. Սեղանի խաչ՝ մասունքով

Ոսկերչական արուեստի ընտիր ստեղծագործութիւն է 1660ին պատրաստուած մասունք պարունակող սեղանի այս խաչը (թիւ 301): Այն արծաթեայ է, ոսկեգօծ (երկայնքը՝ 16.7, լայնքը՝ 14.7 սմ.), ընդելուզուած կիսաթանկարժէք քարերով: Պատրաստուած է ձուլման եւ դրուագման արուեստով, փորագրութեան եւ զննդիկագարդման յաւելումներով:

Կատարման վարպետութեամբ ու նրբագեղութեամբ արուեստի իսկատիպ գործ մըն է այս մասնախաչը: Ան հաւասարաթեւ, հայկական զարդարուեստի

եւ արծաթագործութեան ականոյթներու վարպետ գուգորդութեամբ իրականացած խաչի ընտիր օրինակ մըն է: Ընդհանուր յօրինուածքը դասական է, գուգաթելի հմուտ մշակումով:

Աստիճանաբար լայնցող, սլացիկ համաչափութիւններով չորս թեւերը կը կազմեն սրածայր գոգաւորութեամբ քառաթեւ մը: Ամբողջ խաչը երեսապատուած է, աւելի ճիշդ՝ հիւսուած է հայ զարդարուեստի մէջ յաճախակի հանդիպող, բարդ ուրուանկար ունեցող, իրարու մէջ միահիւսուած բուսական նախշերու՝ հիւսկէնակերտ վարդեակներու եւ տերեւիկներու արտակարգ մշակումով, որ ըստ էութեան կը կազմէ խաչին կարեւոր եւ հիմնական յարգարանքը:

Արտաքին չորս թեւերուն՝ լայն հատուածին վրայ, բարձրադիր օղամանեակի մէջ ազուցուած են հաւկթածեւ խոշոր քարեր, իսկ դէպի կեդրոն՝ նեղ հատուածին վրայ փոքր չափի գունակար քարեր: Ուստի խաչի չորս անկիւններուն միջեւ գետեղուած են փիրուզէ մանր ակեր: Թեւերուն սրածայր գոյգ ծայրագլուխները եւ զարդարուած են փիրուզէ մանր ակերով:

Ուստի կեդրոնը՝ փոքր բարձրութեամբ ուղղանկիւն ճերմակ ապակիի տակ, գետեղուած է մասունքը:

Երկրորդ երեսակողմը ունի հարթ եւ ողորկ մակերես, որուն վրայ վարպետօրէն փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «ՆԱՉՍ Յ[Ի]Շ[ԱՍՍ]Կ Ե ՏԵՐ ԴԱԹԻՆ ՈՐԴՈՒՆ ԲԱՐՍԵՂԻՆ ԹՎ ՌՃԹ» (1660):

Յաւանք յիշատակութիւն չկայ մասունքին պատկանելութեան մասին, եւ՝ թէ ուր ստեղծուած է այս ընտիր գործը: Սակայն դատելով աշխատանքին հնութենէն եւ ոճական առանձնատկութիւններէն, կարելի է ենթադրել, որ ան խոր ընդհանրութիւններ ունի հայկական արծաթագործութեան նշանաւոր կեդրոններուն մէջ պատրաստուած կրօնածիսական առարկաներուն հետ, որոնց կարելի է հանդիպել զանազան թանգարաններու եւ ուղեգիրքերու մէջ:

7. Ձեռաց խաչ՝ մասունքով

Գեղարուեստական ուրոյն յարգարանք ունեցող խաչի օրինակ մըն է (թիւ 436) մասունք պարունակող ձեռաց խաչը (երկայնքը՝ 13.5, լայնքը՝ 6 սմ.): Արծաթեայ ոսկեզօծ այս մասնախաչը պատրաստուած է ձուլման եւ դրուակման եղանակով: Բաղկացած է երկու մասէ՝ քառաթեւէ եւ կոթառէ: Ձուլածոյ, ներքին կտրուածքներով, սրասայր գագաթներով խաչը, ուշագրաւ է որքան նրբագեղութեամբ ու պարզութեամբ, նոյնքան հայկական զարդարուեստին բնորոշ տարրերով:

Ընդհանուր յօրինուածքը կը յուշէ հայկական մանրանկարներու հետ որոշակի ընդհանրութեան մը մասին: Ուստի գեղակերտող վարպետը ըստ երեւոյթին ներշնչուած է բնօրինակէ մը: Խիստ հետաքրքրական է խաչին պարականոն կառուցուածքը, չորս խաչաթեւերուն կը փոխարինեն չորս շեղածեւ ճաճանչաթեւեր, կազմելով շեղանկիւնածեւ խաչ մը: Ծառագագաթանման թեւերը կը ներկայացնեն խոր դրոշմումներով, հետզհետէ լայնցող հնգանիստ ճաճանչազարդեր, ծայրագլուխները սուր աստիճանական կտրուածքներով:

Ծաճանչաթեւերուն միջեւ, չորս անկիւններէն իւրաքանչիւրին մէջ, գետեղուած են միանման մանրաքանդակներ՝ հրեշտակներու գլխիկներ՝ ամփոփուած վարդեակներէ կազմուած նախշերու մէջ, որոնք միասին ուղղահայ-

եաց եւ հորիզոնական գիծերով զարդանախշ խաչ մը կը ձեւակազմեն, ներդաշնակ համադրութիւն մը ստեղծելով ճաճանչախաչի յօրինուածքին հետ:

Այս բոլորը, ոճական առանձնատկութեան հետ միասին, խորհրդապաշտական նշանակութեամբ օժտած են յօրինուածքը:

Ուստի արտաքին երեսին կեդրոնը, թեթեւ բարձրութեամբ օղամանեակի վրայ ամրացուած է բոլորակ ապակի, որուն տակ գետեղուած է մասունքը: Ուստի երկրորդ երեսը կը կրէ գրեթէ նոյն յարգարանքը. կը բացակային հրեշտակներու մանրաքանդակները, իսկ կեդրոնը՝ մասունքը պարփակող շրջագիծը ծածկուած է արծաթի ուռուցիկ, ողորկ շերտով: Ուստի կոթառին միացած է գնդանման անզարդ մասնիկով:

Կոթառին վրայ կայ արձանագրութիւն՝ «թիւ 25, ծանր. 40 կ.», որ հաւանաբար ճիշտ է: Այս նմոյշը չունի որեւէ արձանագրութիւն, թէ որով մասունքը պահուած է այնտեղ եւ թէ երբ եւ ուր պատրաստուած է մասնատուփը:

8. Ձեռաց խաչ Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի մասունքով

Գանձատան մէջ կը պահուին մասունք պարունակող քանի մը միանման արծաթէ ձեռաց խաչեր, պատրաստուած՝ եթէ ոչ միեւնոյն վարպետին ձեռքով, ապա նոյն արհեստանոցին մէջ: Անոնք ամբողջութեամբ պատուած են զուգաթելով զարդարուած գունակար քարերով, եւ կը կրեն Հալէպի մէջ ծաղկած հայկական ոսկերչական արուեստի դրոշմը:

Ասոնցմէ է Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի²⁰ մասունքով հիւսկէնակերտ խաչը (թիւ 288) որուն նմանօրինակներուն կարելի է հանդիպել ԺԸ-ԺԹ. դարերու Հալէպի հայ վարպետներու աշխատանքներուն մէջ:

Մեր ուսումնասիրութեան առարկայ՝ Յակոբ Մծբնացիի մասունքը պարունակող խաչը արծաթէ է, ոսկեզօծ, աշխատուած հիւսկէն գուգաթելի եւ հատիկազարդման արուեստով, հմտօրէն ոճաւորուած վարդեակներու եւ արմաւենիկներու ծաղկային զարդանախշերով (երկայնքը՝ 24.5, լայնքը՝ 11 սմ.): Ոճական առանձնատկութիւն կը կազմեն թեւերուն կիսաբոլոր, եռագագաթ վերջույթները, քառաթեւը կազմող սոնիին չորս անկիւնները յարդարուած են բուսական զարդանախշերէ կազմուած յաւելուածներով, որոնք յաւելեալ պերճութիւն կը հաղորդեն յօրինուածքին:

Արտաքին չորս թեւերուն, ծայրի լայն հատուածներուն վրայ, նուրբ շրջանակի մէջ ազուցուած են միջին չափի, ուռուցիկ կանաչ ակեր: Իսկ կեդրոնը՝ բարձրադիր քառանկիւն տուփին մէջ, ապակեայ ծածկոյթի տակ ամփոփուած է մասունքը: Մասունքին կցուած է թուղթէ բարակ երիզ մը, որուն վրայ կայ գեղազիր արձանագրութիւն. «Ս. ՅԱԿՈԲ ՄԾԲՆ[ԱՅ] ՀԱՅՐԱՊԵՏ»:

Երկրորդ երեսակողմը, նոյն հիւսկէն հատիկազարդ բանուածքն է, թեւերուն վրայ ազուցուած են նիստաւոր, ճերմակ ակեր, իսկ կեդրոնը՝ տեղադրուած է խաչուած Քրիստոսի մանրաքանդակը: Ուստի երկու երեսները իրար միացած են հիւսկէն երիզագօտիով: Ուստի գեղարուեստական յօրինուածքին աշխուժութիւն կը հաղորդեն անոր վրայ ամրացուած փայլփլուն քարերը:

Կոթառը՝ կլոր է, անզարդ եւ հարուածներէ վնասուած: Անխնամ կերպով գօղուած այս կոթը անկասկած բուն խաչինը չէ, որ հաւանաբար կտրուած եւ

յետագային ուրիշով մը փոխարինուած է: Վրան փորագրուած է «52», որ հաւաքածոյի հին թիւն է:

9. Զեռաց խաչ՝ Ս. Թովմաս առաքեալի մասունքով

Յաջորդը՝ նոյնատիպ ձեռաց խաչ մըն է՝ Ս. Թովմաս առաքեալի մասունքով (թիւ 426): Խաչը արծաթէ է, ամբողջովին ոսկեգօծ, աշխատուած հիւսկէն զուգաթելի եւ հատիկազարդումի եղանակով, ԺԸ. դարու երկրորդ կիսուն, Հայկաի մէջ (երկայնքը՝ 27, լայնքը՝ 13 սմ.): Հայկական արծաթագործութեան յատկանշական նմոյշներէն է ան, բաւական նման ներկայ յօդուածի թիւ 8 եւ թիւ 10 խաչերուն. հաւանաբար նոյն վարպետի գործերէն է:

Նրբօրէն մշակուած հիւսկէն զարդանախշերը յաւելեալ չքեղութիւն տուած են Հայկական ոսկերչութեան այս ընտիր օրինակին: Գեղահիւս վարդեակներու եւ տերեւիկներու ցանցկէնակերտ մակերեսը, յարդարուած է սրանկիւն նուրբ յաւելամասնիկներով:

Խաչաթելին գլխածայրերը՝ թագերը կազմուած են եռագագաթ կիսակորերով, որոնցմէ իւրաքանչիւրին կեդրոնը ազուցուած են գոյնզգոյն՝ դեղին եւ կարմիր քարեր:

Քառաթելը կազմող չորս անկիւնները ամբողջացած են հիւսկէն զարդերով, որոնք ճաճանչաթելերու տպաւորութիւն կը ստեղծեն:

Կեդրոնը՝ թեթեւ բարձրութեամբ օղամանեակի մէջ տեղադրուած է կլոր, թափանցիկ ապակի, որուն տակ ամփոփուած է մասունքը: Մասունքը չրջապատող թուղթէ երիզի վրայ կ'երեւի գեղազիր արձանագրութիւնը. «ՄԲ. ԹՈՎՄԱՍ ԱՈՒԱԹԵԱԼ»:

Երկրորդ երեսակողմը, նոյն ցանցկէն, գնդիկազարդ հիւսուածքն է, կեդրոնը՝ գետեղուած է խաչեալ Քրիստոսի նրբաքանդակը: Թեւերուն վրայ կան գոյնզգոյն ակեր: Երկու երեսակողմերը իրար միացած են ցանցկէն խիտ հիւսուածքով:

Խաչը կոթառին միացած է հիւսկէն գեղեցիկ գունդով, իսկ կոթառը՝ ողորկ եւ անզարդ, վարի մասը լայնցող. վրան փորագրուած է «թիւ 4 ԾԱՃՐ. 220 կ», որ հաւաքածոյին հին թիւն է:

10. Զեռաց խաչ՝ Ս. Յակոբ Տեառնեղբոր մասունքով

Մասնախաչի մէկ այլ օրինակ է Ս. Յակոբոսի³⁰ մասունքով ձեռաց խաչը (թիւ 427), յար եւ նման նախորդ՝ (ներկայ յօդուածի թիւ 8 եւ 9) երկու խաչերուն:

Խաչի այս օրինակը ի տարբերութիւն նախորդ երկուքին, ունի արձանագրութիւն, որմէ կը տեղեկանանք որ ան ստեղծուած է 1763ին, Հայկա:

Այս խաչը արծաթէ է, ոսկեգօծ, նոյն հիւսկէն, զուգաթել, բանուածքով (երկայնքը՝ 27, լայնքը՝ 13 սմ.): Ամբողջովին ցանցկէն, գնդիկայեռ, բուսական զարդանախշերով նրբահիւս խաչ մըն է, եռաալիք, կիսակոր կտրուածքով թեւազրուխներով: Աստիճանաբար լայնցող թեւերուն վրայ ազուցուած են գունաւոր (դեղին եւ կարմիր) քարեր: Խաչին կեդրոնը՝ փոքր բարձրութեամբ տեղադրուած է հաւկթաձեւ ապակի՝ յատուկ շարժական փակիչով: Ապակիին տակ, կ'երեւի մասունքը, թուղթէ երիզի մը ներքոյ, որուն վրայ գեղազարդ գրուած է. «ՄԲ. ՅԱԿՈԲՈՍ ՏԵԱՈՒՆԵՂԵԱՅՐ»:

Երկրորդ երեսակողմը նոյն ցանցկէն բուսական նախազարդ բանուածքն է, կեդրոնը՝ գետեղուած է խաչուած Քրիստոսի մանրաքանդակը, իսկ թեւերուն վրայ ամրացուած են կարմիր եւ կանաչ ակեր: Երկու կողմերը իրարու միացած են հիւսկէնակերտ երիզով:

Խաչը կոթառին միացած է հիւսկէնակերտ չքեղ գունդով մը:

Մասնախաչի այս օրինակը, առանձնապատուկ է իր ծաղկազարդ կոթառով, որուն վրայ յորապատոյտ համաչափ գիծերու մէջ փորագրուած է. «ՅԻՇԱՍԿ Է ՄԲ. ԽԱՉՍ ԽԱՉԱՏՈՒԻ ՈՐԴՈՅՆ ՏԻՐԱՅՈՒ ԱՆԴՈՒՆԻՆ ԴՍՏԵՐ ՍԵՅՏԵՆ ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ՈՐԴՈՅՆ ՏԻՐԱՅՈՒ ՃՐՃՕՍԻՆ ՅՈՎՍԷՓԻՆ ԿՈՂԱԿՅԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ Զ[ԱՈՒՍՈՒՆ] ՄԱՆ[ԿԱՆՅ] ԵԿ[ԵՂԵՑ ԻՈՅ] ԹՎԻՆ ՌՄԺԲ» (1763):

11. Ս. Բառնարայ առաքեալի մասունքով փոքր խաչ

Մասնատուփերու մէկ այլ տեսակ է Գանձատան մէջ պահպանուող Ս. Բառնարայ³¹ առաքեալի մասունքը պարունակող փոքր չափի խաչը (թիւ 528), ստեղծուած՝ 1734ին, անյայտ վայրի մը մէջ, ի յիշատակ մեզի անծանօթ Ս. Յովհաննէս եկեղեցոյ: Փոքր չափի այս մասնախաչը, մասունքի պահարաններու ընդհանրացած ձեւերէն է, որ առաջին հայեացքով թէեւ լանջախաչ կը յիշեցնէ, սակայն անոր կիրարկումը սերտօրէն առնչուած է Աջրու հետ: Աջի ձեւով պատրաստուած մասնատուփերը, յաճախ վարպետներու գեղազիտական ճաշակին եւ հնարամտութեան շնորհիւ, իսկ աւելի յաճախ՝ պատուիրատուներու հայեցողութեամբ, օժտուած են յաւելեալ պերճազարդերով, ինչպէս՝ մատանի, թեւոց, բազկամանեակ, եւն. այդ զարդերու կարգին կը պատկանին նաեւ շղթայով թեւոցին ամրացուած զարդախաչերը, որոնց մէջ սովորաբար կը գետեղուէին սուրբերու մասունքներ: Ահա այսպիսի կախովի զարդախաչ մըն է Ս. Բառնարայ առաքեալի մասունքը պարունակող վերոնշեալ խաչը:

Թեթեւակի յարդարուած արծաթէ ձուլածոյ խաչ մըն է այն, աշխատուած դրուագումի եւ զուգաթելի յաւելումներով (երկայնքը՝ 7.5, լայնքը՝ 5.2 սմ.): Խաչին ստորին թեւի ծայրապանակին ամրացուած շղթային առկայութիւնը կը յուշէ, թէ ան նախապէս կցուած եղած է առարկայի մը, ամենայն հաւանականութեամբ՝ Աջի մը:

Պարզ, ուղիղ գիծերով մասնախաչի այս օրինակը, օժտուած է հին գործերուն յատուկ նախնական խտաբարոյ պարզութեամբ: Երեք խաչաթեւերը հաւասար են, իսկ ստորինը՝ մասամբ մը երկար, հարթ եւ ողորկ մակերեսով: Արտաքին երեսին կեդրոնը, փոքր բարձրութեամբ տեղադրուած ապակեպատ չրջանակի մէջ ամփոփուած է մասունքը:

Խաչի միակ յարդարանքը քառաթելին վերջնագիծերը ընդգծող պարզ, հիւսքի ձեւով երիզագօտին է:

Երկրորդ երեսակողմը, հարթ մակերեսի վրայ փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Յ[Ի]Շ[ԱՍԿ] ՄԲ. ՕՎԱՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ Է ԲԱՈՆԱԲԱՅ ԱՈՒԱԹԵԼՈՅ ՄԱՄՆ Է ԹՎ ՌՃՁԳ ԻՆ» (1734):

12. Ս. Երմողայոսի մասունքով փոքր խաչ

Փոքր չափի զարդախաչի այլ օրինակ մըն է Ս. Երմողայոսի³² մասունքով արծաթեայ խաչը (թիւ 528ա), որ 1772ին անյայտ վայրի մը Ս. Յովհաննէս եկե-

դեցիին նուիրարեբրած է Տէր Յոհան քահանան: Դատելով յօրինուածքին բնոյթէն դժուար չէ գուշակել, որ ան նախապէս կցուած եղած է Աջի մը:

Պաշը կոփածոյ է, հարթ մակերեսով, հատիկազարդումի յակերուածներով (երկայնքը՝ 9, լայնքը՝ 9 սմ.):

Պաշի այս յօրինուածքը կը ներկայացնէ ալեճեւ, սրածայր կտրուածքներով քառաթեւ մը: Սունակին անկիւնները յարդարուած են ճաճանչներ յիշեցնող ելուստաւոր նախշերով: Չորս թեւերուն կեդրոնէն՝ ուղղահայեաց եւ հորիզոնական, նեղ ուղիղ գիծով կ'անցնի գնդիկազարդ երիզ մը: Կեդրոնածիգ այս երիզները, իրենց կարգին կը կազմեն խաչ մը: Առաջին հայեացքով պարզ, անգամ աննշան թուացող այս մանրամասնը, սակայն, յատուկ նրբագեղութեամբ օժտած է խաչի գեղարուեստական գաղափարը:

Կեդրոնը տեղադրուած բարձրադիր, նոյն՝ գնդիկազարդ երիզով տուփի վրայ, ազուցուած է ուղղանկիւն ճերմակ ապակի, որուն տակ կ'երեւի մասունքը (փշրանք):

Երկրորդ երեսակողմը հարթ եւ ողորկ մակերեսի վրայ՝ մանր, անհամաչափ տառերով փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «ԵՐՄՈՂԵԱ Ք[Ա]Հ[Ա]Ն[ԱՅ]ԻՆ ՍԱՄԵ Է Յ[Ի]Շ[Ա]Ս[Ա]Կ Տ[Է]Ր ՅՕՀԱՆԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՍԲ. ՈՎԱՆԷՍ ՅԵԿ[ԵՂԵՎԵՑՈՒՆ] ՈՍԻԱ» (1772)³³:

Պաշերու վերջին երկու օրինակները յատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն որպէս նոյն աշխարհագրական տարածքի գործեր, որ կը վկայէ արծաթազործութեան ուրոյն դպրոցի մը մասին, որն ըստ երեւոյթին, աւելի հակուած էր դէպի հին դասական օրինակները:

ՄԱՆԱՏՈՒՓԵՐ

13. Մասնատուփ Ս. Գէորգ Զօրավարի

Գեղարուեստական կատարելութեամբ եւ մշակման բացառիկ վարպետութեամբ յատուկ ուսումնասիրման արժանի է Ս. Գէորգի մասունքը պարունակող արծաթէ ոսկեզօծ այս մասնատուփը (թիւ 533), գեղակերտուած Հայկազի մէջ, 1809ին: Եզակի կոփածոյ այս մասնատուփը, պատրաստուած է դրուագման, փորագրութեան եւ հատիկազարդումի արուեստով (երկայնքը՝ 16, լայնքը՝ 12 սմ.):

Ան հաւկթաճեւ, ուռուցիկ ծածկոյթով մասնատուփի մըն է, ուր աչքի կը զարնեն գինք ստեղծող վարպետին նրբաճաշակութիւնն ու հնարամտութիւնը: Ակնյայտ է, որ վարպետը ոչ միայն տիրապետած է ոսկերչական արուեստի զանազան հնարքներուն, այլև յաջողած է բացառիկ խորհրդաւորութեամբ օժտել մասնատուփը:

Արկղիկը գոցող արծաթէ պատեանը, որ ըստ էութեան մասնատուփին իսկ է, առնուած է ոսկեզօծ շքեղ երիզագօտիի մէջ: Վարպետօրէն ոճաւորուած ծաղկային այս զարդագօտին, կազմուած է իրար յաջորդող գնդիկազարդ վարդածաղիկներու եւ տերեւիկներու շղթայով: Տերեւիկներու կտրտուած եզրերը, առանձնայատուկ շքեղութիւն հաղորդած են ընդհանուր յօրինուածքին եւ ասեղնագործ երիզի մը տպաւորութիւնը կը ստեղծեն:

Պատեանի մակերեսը ծածկուած է հմտօրէն մշակուած բուսական նախշերու եւ փորագրուած գրութեան նրբագեղ համադրութեամբ: Կեդրոնական գլխաւոր հատուածին վրայ պատկերուած է ծաղկաթերթերէ կազմուած հա-

ւասարաթեւ խաչ մը: Թեւերուն բուսական այս նկարագիրը, կը շարունակուի նաեւ խաչի կեդրոնի յարդարանքին մէջ, ուր վանդակաձեւ գիծերը վարսանդառառէջ կը յիշեցնեն: Թեւերուն անկիւններէն դուրս կու գան սրածայր տերեւիկներ, ներքին համամասնութիւն կազմելով ընդհանուր գեղարուեստական յղացքին հետ: Պաշին շուրջըրըր ծածկուած է նրբօրէն հիւսուած բաղեղազարդ տերեւիկներով: Իսկ վերի եւ վարի կիսակտր հատուածները կը լրացնեն ծաղկաթերթերու պսակները, գեղեցիկ ամպհովանիկներ կազմելով խաչին շուրջ:

Մաղկային այս նախապարը երիզող երկշարք երիզագիծերուն մէջ, գեղեցիկ բոլորագիրով փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Յ[Ի]Շ[Ա]ՍԱԿ Է ՄԱՍՈՒՐ[Ս]ՔԸՍ ՍՐԲՈՅՆ ԳԻՎՈՐՔՅԵԱ ՍԱՍԸՆՏԻ Մ[Ա]Հ[ՏԵՍ]Ի ԿԱՍՊԱՐԻ ԴՍՏԸՐ ՄԱՐ[Ի]ԱՄԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ՍԲ. Ա[ՍՏՈՒԱ]ՃԱՏՆԱ ԷԿԵՂԵՑՈՒՆ. ԹՎԻՆ ՈՍԾԸ ԻՃ» (1809)³⁴:

Մասնատուփին երկրորդ երեսակողմը՝ ամբողջ մակերեսը ծածկուած է ճերմակ, թափանցիկ ապակիով, որուն տակ տեղաւորուած է բամպակի մէջ ամփոփուած մասունքը (ոսկորի կտորներ), առնուած նոյն՝ արտաքին երեսի ծաղկային ոսկեզօծ երիզագօտիին մէջ:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Սոյն յօդուածին ստեղծման եւ ցուցանմունքներուն տեղւոյն վրայ ծանօթանալու ընձեռուած առիթին համար, յատուկ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Հայկազի Հայոց Թեմի Առաջնորդ Տ. Շահան Ս. Եպս. Սարգիսեանին:
- ² Թուականի այս ճշգրտման մասին տես՝ Վարդի Քէշիշեան, «Մանիա Ղազարեան, Աշոտ Ստեփանեան, Հայկազի Հայոց Գեղարուեստը», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԺԹ., 1999, էջ 407-420:
- ³ Ծուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հայկազի Ս. Բառասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ Եւ Մասնաւորաց, կազմեց՝ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, Հտր. Ա., Երուսաղէմ, 1935, էջ 214:
- ⁴ Է.-Ը. դարերուն իրենց զարգացման գագաթնակէտին հասած «Մետաքսի ճանապարհով» իրազործուող տնտեսական եւ մշակութային փոխարարելութիւնները Ը.-Թ. դարերուն կը սկսին անկում ապրիլ, իրրեւ հետեւանք ծովային ուղիներու աշխուժացման եւ քաղաքական որոշ գործօններու:
- ⁵ Ծուցակ, էջ 161:
- ⁶ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հայկազի Հայոց, Հտր. Գ., Քննական, 1365-1908, Փարիզ, 1950, էջ 253-254:
- ⁷ Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, (1641-1660թթ), ԺԷ. Դար, Հտր. Գ., կազմեց Վազգէն Յակոբեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 381 (եւ այլուր): Նաեւ՝ Միսէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, Տարեգրութիւն Եւ Յիշատակարանք, ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց՝ Հ. Ն. Ակիսեան, Վիեննա, Միթիթարեան Տպ., 1936, էջ 318:
- ⁸ Միսէոն Դպրի, էջ 318:
- ⁹ Նոյն շրջափակին մէջ երկու առանձին եկեղեցիներու աննպատակաբարմարտութիւնը, փոքրիկ եկեղեցին ընդարձակելու անկարելիութիւնը, ինչպէս նաեւ հայութեան այլ թաղամասերու մէջ կեդրոնացումը նկատի առնելով, օրուան ազգային-եկեղեցական իշխանութիւններու որոշումով, Ս. Աստուածածին անունով եկեղեցի մը կը կառուցուի հայաբնակ նոր թաղամասի մէջ, իսկ հինը կը վերածուի Գանձատուն-Թանգարանի (բացուած՝ 7 Մայիս, 1981), արդեամբ Փրանսահայ բարերար Գէորգ Պազըրճեանի:

- ¹⁰ Մեր քաղաք բանաւոր տեղեկութիւններուն համաձայն, Գանձատունը կազմակերպելու աշխատանքներուն զուգընթաց, 1991ին աշխատանքային հրահրով Հալէպ Ժամանակահատվածի արուեստաբան Մանիա Ղազարեան ղեկավարած է Գանձատան ցուցանմունքներու ցանկազրուցիւնը, որոնց մէջ ցաւօք նկատեցինք բազմաթիւ սխալագրութիւններ: Մինչ այդ, մասնակի փորձ մը կատարած էր Հալէպի պատմութեան մեծ երախտաւոր Արտաւազդ Արք. Միւրմէեան: Վերջինս իր *Պատմութիւն Հալէպի Հայոցի* Գ. հատորին մէջ (էջ 890-911) նկարագրած է Ս. Քառասնից եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցիներուն մէջ պահուող ծիսական առարկաներու փոքր խումբ մը, առանց որոշակի ցանկազրուցի կամ դասակարգումի:
- ¹¹ Այս յօդուածին Բ. մասով, յաջորդել կու տանք նոյն բնոյթի մնացեալ մասունքներու եւ մասնատուփերու նկարագրութիւնը:
- ¹² Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մէջ պահուող սրբազան մասունքներու եւ մասնատուփերու մասին հարուստ նիւթ կը պարունակեն հետեւեալ աշխատութիւնները: *Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի*, քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպէրեանի, Փարիզ, Տպ. Արաքս, 1980. նաեւ՝ Հ. Գարեգին Վրդ. Մահակեան (*Չարհանայեան*), *Յաջաքս Բարեբոսութեան Սրբոց Եւ Զնշխարս Նոցա Եւ Զպատկերս Մեծարեոյ*, Վենետիկ, 1852. նաեւ՝ Հ. Վարդան Վրդ. Հացունի, «Սրբոց Նշխարները», *Բազմալէզ*, (1906-1907ի զանազան թիւերու մէջ). նաեւ՝ Գէորգ Մեսրոպ, «Թուրքոյ Հայոց կորուստները 1915-1922ին. Ազգապատկան Գոյքերու Տեսակետով», *Հայաստանի Կոչնակ*, [Ա. տարի, Յունիս 27, 1931, թիւ 28, էջ 808. նաեւ՝ Առաքել Պատրիկ, *Պատմագիրք-Յուշամատեն Սեբաստիոյ*, Պէյրութ, 1947. նաեւ՝ Հ. Համազասպ Ոսկեան, *Վասպուրական-Վանի Վանքերը*, Ա. մաս, Վիեննա, Միլիթարեան Տպ., 1940. նաեւ՝ Յովհաննէս Եպս. Շահաթուռնեանց, *Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի Եւ Հինգ Գաւառացն Արարատայ*, Հտր. Ա., էջմիածին, 1842, եւն.:
- ¹³ Հ. Տաճատ Եարտըմեան, «Հայաստանի Վանքերուն Եւ Եկեղեցիներուն Մէջ Պահուած Սուրբերու Մասունքներ Եւ Սրբազան Առարկաներ», *Բազմալէզ*, ՃՄԸ տարի, 2000, թիւ 1-4:
- ¹⁴ *Քրիստոնեայ Հայաստան Հանրագիտարան*, «Քրիստոնեայ Հայաստան» Հանրագիտարանի գիտախմբագրական խորհուրդ՝ Հ. Մ. Այվազեան (Գլխ. խմբագիր-անօրէն) եւ ուրիշներ, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, 2002, էջ 690-691:
- ¹⁵ Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, *Միսական Բաւարան*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1957, էջ 157-8:
- ¹⁶ Նահատակ սուրբի նահատակուած կամ թաղուած տեղը կառուցուած մատուռ:
- ¹⁷ Ագաթանգեղոս, *Հայոց Պատմութիւն*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1983, էջ 455:
- ¹⁸ *Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց*, Մատենագիրք Հայոց, Հտր. Բ. (Ե. դար), Անթիլիաս-Լիբանան, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ 2003, էջ 2252-2253:
- ¹⁹ Մասունքներու պաշտամուքը առաւել լայն տարածում գտած է աւանդական հին եկեղեցիներու մօտ, ներառեալ՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ: Հայ Կաթողիկ Եկեղեցին նոյնպէս ընդունած է սրբազան առարկաներու պաշտամունքի այլեւայլ ձևեր, մինչ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին դաւանարանութիւնը կը մերժէ ընդհանրապէս սուրբերու միջնորդութիւնը եւ պաշտամունքը:
- ²⁰ Եարտըմեան, էջ 135: Հմմտ.՝ Գէորգ Մեսրոպ, էջ 808:
- ²¹ Թէոդորոս արեղայ, որդի Գոհարինէ նահատակին (Գոհարինեանք՝ Ժ. դարու վկաներ, սեբաստացի չորս եղբայրներ՝ Գոհարինէ, Ռատրոս, Մամիղէս եւ Տուրքոս), երիտասարդ տարիքին արեղայութեան կարգ ընդունելով, միաբանած էր Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքին: Թէոդորոս արեղայ, իսլամներու կողմէ ամբաստանուելով կը

- ձերբակալուի եւ հաւատուրացութեան կը բռնադատուի: Սակայն մերժելով՝ կը բանտարկուի եւ խոշտանգուամբնու կ'ենթարկուի: Ապարդու կ'անցնին նաեւ զինք բռնութեամբ մզկիթ մտցնելու բոլոր ջանքերը: Թէոդորոս ցմահ հաստատ կը մնայ իր հաւատքին վրայ, մինչեւ որ չարաչար խոշտանգուելով կը սպաննուի: Ըստ Յովհաննէս Սեբաստացիի, Թէոդորոսի նահատակութենէն ետք Սարգիս անուն հայազգի իշխանը, մեծամեծ նուէրներով կաշառելով ամիրան, երանելիին մարմինը մեծ պատուով թաղել տուած է Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ, շիրմին վրայ գրել տալով՝ «Այս է տապան հանգստեան սրբոյն Գոհարինեայ, որդւոյն Թէոդորոս անատակին, ի թուին ՊԼՁ (1387) վասն անատակութեան...» (Յովհաննէս Սեբաստացի, *Պատմութիւն Սեբաստիոյ*, աշխատասիրութեամբ՝ Բ. Լ. Գուգազեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1974, էջ 162):
- ²² *Մայր Յուշակ Զեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հտր. Տասներորդ*, կազմեց՝ Ն. Արք. Պողոսեան, Երուսաղէմ, Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1990, էջ 28:
- ²³ Թովմաս առաքեալը (կոչուած է նաեւ Երկուորեակ, Թադէոսի կամ մէկ այլ աշակերտի եղբայրը ըլլալուն համար), Գալիլիայէն էր: Անոր մասին անհարկութիւններ կան երեք Աւետարաններու (Մատթ. 10.1-4, Մարկ. 3.13-19, Դուկ. 6.12-16), իսկ Յովհաննու Աւետարանին մէջ կը յիշատակուի Ղազարոսին յարութիւն տալու առնչութեամբ, երբ Յիսուս աշակերտներուն առջարկած է երթալ Բեթանիա՝ մեռած Ղազարոսը «արթնցնելու»: Անձնուրաց եւ Յիսուսին մինչեւ մահ հետեւելու պատրաստ Թովմասը սակայն, թերահաւատութիւն ցուցաբերած է յարուցեալ Յիսուսի նկատմամբ եւ մինչեւ իր աչքով չտեսաւ յարութիւն առած Յիսուսին մարմինի վէրքերը, չհաւատաց, բայց տեսնելէ յետոյ ըսաւ. «...Տէր իմ եւ Աստուած իմ» (Յովհ. 20.24-29): Քարոզած է Սուրիա, Պարսկաստան եւ Հնդկաստան, ուր - ըստ աւանդութեան - նահատակուած է՝ աղօթքի Ժամանակ նետահարուելով: Հայ Եկեղեցին Թովմաս առաքեալին յիշատակը կը սօսէ Աստուածածնի վերափոխման երրորդ կիրակիին նախորդող Շաբաթ օրը:
- ²⁴ Թերեւս սակաւակամ:
- ²⁵ Ս. Ստեփանոս Նախավկան Ա. դարու քրիստոնեայ Հայրերէն է, առաջին վկան, որ իր արիւնը թափեց Յիսուս Քրիստոսը Աստուծոյ Որդի վկայելով: Մէկը Յիսուսի եօթանասուն կամ՝ եօթանասուններկու աշակերտներէն, զոր ուրիշ վեց հոգիներու հետ, նախնական եկեղեցին կարգեց եկեղեցւոյ սեղանի սպասաւոր (ասրկաւապ): Սուրբ Գիրքը անոր մասին կը վկայէ, որ ան լեցուած էր աստուածային «այլ լի շնորհօք եւ զօրութեամբ, առնէր պոռուստս եւ նշանս մեծամեծս ի ժողովրդեանս» (Գործք 6.8): Քարոզած է Քրիստոսը, այդ պատճառով արտասահմանէն եկած հրեաները Ստեփանոս Նախավկային դէմ զբոլոսած են Երուսաղէմի հրեայ Ժողովուրդը, քահանաներն ու օրէնսգիրները եւ զինք յանձնած բարձրագոյն ատեանին: Զինք քարկոծելով սպաննած են Երուսաղէմի մօտակայքը: Յետագային, անոր մասունքները տեղափոխուած են Վենետիկ եւ դրուած Տ. Georgio կղզիին Մայր եկեղեցիին մէջ, ուր եւ մէն տարի կը տօնուի սուրբին յիշատակը:
- Հայ Եկեղեցին Ս. Ստեփանոս Նախավկայի յիշատակը կը նշէ Աւագ տօներու հետ՝ Դեկտեմբեր 28ին, կամ յաջորդ օրը (եթէ Դեկտեմբեր 28ը կիրակի է կամ պահոց է): Անցեալին Ստեփանոս Նախավկայի մասունքները գտնուած են Հայաստանի բազմաթիւ վանքերու եւ եկեղեցիներու մէջ: Իր անունով վանքեր ու մատուռներ կառուցուած են հայաշխարհի զանազան վայրերու մէջ, որոնցմէ նշանաւոր են Զուղայի Ս. Ստեփանոս Նախավկայ եւ Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկայ վանքերը:
- ²⁶ Ս. Գէորգ Զօրավար, Գ.-Դ. դարերու վկայ, Հայ Առաքելական Եկեղեցիի տօնելի սուրբերէն: Հասակ առած է քրիստոնեայ ընտանիքի մէջ: Զինուորագրուելով, իր անօրինակ արիւթեան եւ իմաստութեան շնորհիւ հռոմէացի Դիոկղետիանոս կայսրի օրօք (284-306) հասած է զօրավարի աստիճանի: Երբ սկսած են քրիստոնեաներու

դէմ հայածանքները, Գէորգ պատուած է քաղաքին հրապարակին մէջ կախուած ընդ-
դէմ քրիստոնէութեան արքունական հրովարտակը: Այդ արարքին համար, ենթար-
կուած է շարչարանքներու, սակայն ոչ միայն չէ ուրացած հաւատքը, այլև Տէրու-
նական խօսքով քաջալերած հայրենակիցները՝ կոչելով չլխանալ անոնցմէ, ովքեր ի
գորու են մարմինը մեռցնել, բայց ո՛չ հոգին:

Բազմաթիւ աւանդութիւններ հիւսուած են Ս. Գէորգի մասին, որոնցմէ մէկուն հա-
մաձայն ան վիշապն սպաննելով, ազատած է կոյս մը: Ընդհանրապէս ընկալուած է
իբրև վիշապասպան սուրբ:

Ս. Գէորգի անունով եկեղեցիներ ունին եւ Հայերը եւ եւրոպացիք: Հայ եկեղեցիի
անոր յիշատակը կը տօնէ ինչպէրացի երկրորդ կիրակիին յաջորդող Շաբաթ օրը:

²⁷ Ս. Գէորգ Զօրավարի մասունքներ պահպանուած են Հայաստանի բազմաթիւ եկեղե-
ցիներու եւ վանքներու մէջ, տրուած ըլլալով, որ Ս. Գէորգ ամէնէն ժողովրդական
սուրբերէն մէկն է: Անոր մասունքները գտնուած են իր յիշատակին կառուցուած
վանքերու եւ եկեղեցիներու, ինչպէս նաև զանազան սուրբերու անունը կրող սրբա-
րաններու մէջ: Յայտնի են՝ Մուղղիի Ս. Գէորգ, Գոմաց կամ Տատրակաքանի Ս.
Աստուածածնի (Վան-Վասպուրական), Լիմ Անապատի Ս. Գէորգ, Ս. Էջմիածնի, Ղուլէ
Ս. Գէորգ (Պարբեր), Զոջլուխ Ս. Գէորգ Վանք (Վան-Վասպուրական) եւ այլ
վանքերու մէջ պահուող Ս. Գէորգի մասունքները: Ուշագրաւ է, որ ԺԵ դարուն
Հայէպի մէջ նոյնպէս, հայ մարդը պահպանելով հայրենի երկրին դարաւոր աւան-
դոյթները, փորձած է նոր բնակավայրին մէջ ստեղծել հաւատքի եւ պաշտամունքի
այն հարազատ միջավայրը, որ պիտի ըլլար իր հաւատքի ապակէնը: Ասոր վառ օրի-
նակներէն մէկը կը հանդիսանայ Ս. Գէորգի մասունքը պարունակող մասնախաչը:

²⁸ Թէոդորոսի նահատակութեան թուականը տարբեր աղբիւրներու մէջ տարբեր կը
նշուի: Հայոց Նոր Վկաները (1155-1843) (աշխատութեամբ Յ. Մանանդեանի եւ Հ.
Աճառեանի, Վաղարշապատ, Տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1903, էջ 11) գիրքին մէջ
ենթադրաբար 1156 կամ 1157 թուականը կը նշուի: Չամչեան (Պատմութիւն Հայոց,
Հար. Գ., Վենետիկ 1786, էջ 178), այս վկային մասին կը խօսի 1204ի ղէպքերը
շարադրելէ ետք, ըսելով թէ նահատակութիւնը տեղի ունեցած է 40-50 տարի առաջ,
Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսութեան տարիներուն: Ըստ առաջնոյն՝ (1204էն 40-50 տա-
րի առաջ) Թէոդորոսը պէտք է նահատակուած ըլլայ մօտաւորապէս 1155-86ի միջև,
որ կը համապատասխանէ Հայոց Նոր Վկաներու նշած թուականին: Երկրորդ տուեա-
լը, որ կը վերաբերի Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսութեան տարիներուն, աւելի ուշ է՝
1173-93: Երկրորդն Սեբաստացի իր Պատմութիւնի մէջ Թէոդորոսի նահատակու-
թեան քանի մը թուական կու տայ, նախ՝ 1139, ապա՝ 1149, մինչ Սեբաստիոյ մէջ պահ-
ուող մասունքներու նկարագրութեան բաժնին մէջ նաև՝ 1387, որ հաւանաբար սխալ-
մունքի արդիւնք է, եւ պէտք է ըլլայ՝ 1187: Օրմանեան (Ազգապատմութիւն, 1396) Թէոդոր-
ոսի նահատակութեան թուականին համար հիմք ընդունած է Հայոց Նոր Վկաներու
տուեալները: Փաստօրէն մեր կողմէ ներկայացուող մասնախաչի վրայի արձանագ-
րութեան մէջ նշուած է Թէոդորոսի նահատակութեան ստոյգ թուականը՝ 1187:

²⁹ Յակոբ Մծբնացի համաքրիստոնէական սուրբ է: Երիտասարդ տարիքէն ինքզինք
նուիրած է ճշնողական-աղօթանուէր կեանքի: Ըստ հայոց Ճառքնորհներու՝ Գրիգոր
Ա. Լուսաւորիչին հօրաքրոջ որդին էր ան, պարթեական սոհմէ: Ըստ վկայա-
բանութեան, հայոց Մեծն Պոստոյ Ա. (211-259) թագաւորին սպանութենէն ետք, դա-
նակին կողմէ տարուած է Կեսարիա, ուր եւ կրթուած է քրիստոնէական հաւատքով:
Ապա քոյրը գինջ տարած է Պարսկաստան, ուր ապրած է արժեւիքին մէջ: Յետա-
գային ընտրելով ճգնակեացութիւնը մտած է Մծբնի վանքերէն մէկը՝ Մարուգէ
ճգնաւորի մօտ: Փորձած է բարձրանալ Արարատ լեռը՝ Նոյեան տապանը գտնելու,
բայց Մասիսի լանջերուն յօգնած-ննջած է: Ըստ աւանդութեան Աստուծոյ հրեշտակը
անոր մատուցած է տապանէն կտոր մը, ուր եւ հիմնուած է Ակոռիի Ս. Յակոբ վանքը:

այստեղ ալ պահուած են Յակոբ Մծբնայ հայրապետի մատին ոսկորը եւ տապանի
փայտի կտորը՝ իրարու շղթայով ամրացուած: Այժմ Յակոբ Մծբնացիի Աջը, Նոյեան
տապանի փայտի կտորին հետ կը պահուի Ս. Էջմիածնի վանքին մէջ: Յակոբ Մծբնացի
338ին կազմակերպած է Պարսից արքայ Շապուհ Բ-ի զօրքերէն պաշարուած Մծբնի
70օրեայ պաշտպանութիւնը: Կ'ենթադրուի որ մասնակցած է Նիկիոյ Տիեզերական
ժողովին (325): Աւանդութիւններու համաձայն, հրաշքներ գործած է, բուժած է
անդամալոյժներ, յարութիւն տուած մեռած մանկան եւն.:

Հայ եկեղեցիի Յակոբ Մծբնայ հայրապետին յիշատակը կը տօնէ Յիւնական երրորդ
կիրակիին յաջորդող շաբաթ օրը: Հայ ժողովուրդի մէջ ամէնէն սիրուած սուրբերէն է
ան: Անոր յիշատակին հիմնուած են վանքեր եւ եկեղեցիներ, իսկ մասունքները տա-
րածուած են բազմաթիւ սրբարավայրերու մէջ:

³⁰ Յակոբոս Տեառնեղբայրը Յիսուսի եօթնասուն աշակերտներէն է, Թադէոս առաջ-
եալին եղբայրը, ծնած է Գալիլիա: Կոչուած է Յակոբոս կրտսեր՝ ի տարբերութիւն
Յակոբոս Աւագ կամ Երէց առաջեալի: Յակոբոս սուրբ էր ծննդեան օրէն եւ այդ
պատճառով միայն անոր թոյլատրուած էր մտնել Երուսաղէմի տաճարի սրբարանը՝
ժողովուրդին համար Աստուծոյ աղօթելու: Եղած է Երուսաղէմի Մայր Եկեղեցիի
առաջին եպիսկոպոսը: Քարոզած է Եգիպտոսի եւ Պաղեստինի մէջ, նահատակուած է
63ին՝ քարոզած ատեն: Աւանդութեան համաձայն Հերովդէսի հրամանով 44ին Երու-
սաղէմի մէջ զլիսատուած Յակոբոս Աւագին զուխը յանձնուած է Յակոբոս Տեառ-
նեղբայր, որ զուխը թաղած է իր տան պարտէզին մէջ: Այս տան տեղը կառուցուած է
Երուսաղէմի հայկական Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարը, ուր ցայսօր ի ցոյց կը
դրուի Յակոբոսի գլխուն գերեզմանը, այսինքն՝ գլխադիրը:

Հայ Եկեղեցիի Յակոբոս Առաջեալի յիշատակը կը տօնէ Աստուածածնի Վերափոխ-
ման երրորդ կիրակիին յաջորդող շաբաթ օրը՝ Շմաւոն (Միմոն) առաջեալի հետ: Յա-
կոբոս Տեառնեղբայր մասունքները անցեալին պահպանուած են Մեծոփայ վանքին,
Սղոմոսավանքին եւ Ս. Էջմիածնի վանքին մէջ:

³¹ Բառնարայ առաջեալը Յիսուսի կրտսեր աշակերտներէն էր: Անոր մասին ակնար-
կութիւն կայ Աստուածաշունչի մէջ՝ «Եւ Յովսէփ, որ կոչեցան Բառնարայ յառա-
քելոց անոյն, (որ թարգմանի որդի միսիթարութան)» (Գործք 4:36):

³² Ս. Երմոզայոս քահանայ, Երկու Բիւրքէն ազատուածներէն էր եւ կը մնար թաքստոցի
մէջ: Հոգեւոր ուսուցիչը եղած է Պանթալէոն վկային (բժիշկ), որ հիւանդներ կը
բժշկէր աղօթքով եւ Յիսուսի անունով: Մաքսիմիանոս կայսեր հրամանով, Երմոզա-
յոս եւ իր ընկերները նահատակուած են, անօրինակ տանջանքներու ենթարկուելով:

³³ Հակառակ անոր որ թիւ 528 եւ 528ա երկու փոքր զարդախաչերը շղթայով մը իրար
միացած են, սակայն ակնյայտ է, որ գործ ունինք երկու իրարմէ անջատ խաչերու
հետ: Այդուհանդերձ, այս զոյգ խաչերը ունին շատ կարեւոր մէկ ընդհանրութիւն-
երկուքն ալ պատկանած են միեւնոյն եկեղեցիին, թէ յատկապէս ո՞ր Ս. Երմոզանէս
եկեղեցիին, դժուար է ըսել, քանի որ հայաշխարհի մէջ այդ սուրբին անունով եկեղե-
ցիները բազմաթիւ եղած են:

³⁴ Մասունցի Գասպարին եւ անոր ընտանիքի անդամներուն անուններուն կը հանդի-
պինք նաև Հայէպի գանձատան մէջ պահուող այլ աւարկաներու, ինչպէս՝ 1802ին
Հայէպ պատրաստուած արծաթէ բուրվառին, 1822ին արծաթէ կողքով Աւետարանին
(1822) վրայ, որ կը վկայէ թէ բարեպաշտ այս ընտանիքը, պարբերաբար թանկագին
նուէրներ մատուցած է տեղւոյն եկեղեցիներուն: Յատկանշական է, որ նշուած բոլոր
աւարկաները պատրաստուած են Հայէպի մէջ, յատկապէս տեղւոյն Ս. Աստ-
ուածածին եւ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիներուն նուիրաբերելու նպատակով:

THE SACRED RELICS AND SACRED BOXES OF THE ZAREHIAN TREASURE
HOUSE OF ALEPPO
(Summary)

VARTY KESHISHIAN
Vartyk@armenia.com

The author sheds light on 13 relics and sacred vases which were salvaged and safeguarded in the Churches of Holy Forty Martyrs' (*Serpots Karasnits Mangants*) and St. Mary (*Sourp Asdvadzadzin*) of Aleppo and now constitute a precious part of the Zarehian Treasure House (*Zarehian Kantsadoun*) of Aleppo.

Keshishian assesses the historical, ecclesiastical and cultural value of these items in the context of the history of the Armenians of Aleppo, the Christian conceptualisation of saints and sanctity, and the reverence and worshipping that exists among Christians towards these sacred relics.

Among the items described are holy hands, crosses of different shapes and sizes, decorative ornaments of the altar and sacred boxes. The author details their inscriptions and motifs and traces their origins.

This collection presents different schools and styles of Armenian silversmithing and includes remarkable samples that extend from the 17th to 20th century. Though most items were produced in Aleppo, items of other Armenian-inhabited areas are abundant too. They raise unique interest since they represent different ethnographic groups and regions.

These items give an idea of both the high quality and the level of artisanship of goldsmithing and silversmithing in the different regions of Western Armenia and Cilicia.

In fact, the most significant part of the collection is the objects that belonged to the churches of Western Armenia and Cilicia which were rescued and brought to Aleppo by the Armenian genocide survivors with great sacrifice. Each of these items bears testimony to the ruined and deserted Armenian churches in Western Armenia and Cilicia.

Equally important are the relics produced in Aleppo as they represent high quality samples of Armenian silversmith artisans of Aleppo. The traditions of Armenian silversmith artisans were continued in Aleppo and further developed and enriched with new content and style, thanks to the Aleppine Armenian artisans who transformed this artisanry into an art.